1 | Natuur, techniek en mens

1.1 INLEIDING: INDELING VAN HET BOEK

Het menselijk bestaan heeft zich in de laatste halve eeuw zeer intens gewijzigd. De mensheid heeft heftige schommelingen in haar lot ondergaan en is voor uitdagingen zonder weerga geplaatst. De wereld is kleiner en kleiner geworden en toch zijn de uitersten van welvaart en armoede verder van elkaar gelegen dan ooit. Er is een toenemende neiging om het dagelijks leven veiliger te maken, en toch zijn wij nooit aan zulke gevaren blootgesteld geweest als thans.

Dit boek wil trachten in vogelvlucht de economische zijde van onze avonturen der laatste vijftig jaar te bezien, evenals de vooruitzichten om onze moeilijkheden de baas te worden.

De indeling van het onderwerp is ontleend aan de werkwijze der economische wetenschap, in het bijzonder daar waar zij gebruikt wordt voor het maken van plannen. De titels van de delen en de hoofdstukken behoeven wellicht enige verdere uitleg. Deel I brengt een economische analyse van de gebeurtenissen der laatste vijftig jaar. Deel II bespreekt de ontwikkeling die kan worden verwacht indien de bestaande economische politiek onveranderd zou worden gevoerd. Deel III doet voorstellen tot wijziging in de wereldpolitiek die zouden kunnen helpen om sommige onzer moeilijkheden op te lossen.

In deel I is de analyse in drie hoofdstukken verdeeld overeenkomstig de tradities van de economische wetenschap. De hoofdstukken 1 en 2 beschrijven politieke, juridische en technische veranderingen, dwz. veranderingen in de buiten-economische verschijnselen. De daaruit voortgekomen veranderingen in de economische structuur worden beschreven in hoofdstuk 3. De buiten-economische verschijnselen of 'data' zijn onderverdeeld in twee soorten. Hoofdstuk 1 beschrijft de data waarop regeringen geen invloed kunnen uitoefenen, terwijl hoofdstuk 2 de data beschrijft die door regeringen kunnen worden beïnvloed en die daarom als middelen van economische politiek kunnen worden gebruikt.

Deel II opent met een bespreking van de lessen die kunnen worden getrokken uit de ervaring van de laatste vijftig jaar:

wat was anders dan verwacht, in welke mate vielen de gebeurtenissen mee of tegen? Hoofdstuk 5 tracht een voorspelling te geven, waarbij de thans werkende niet-economische factoren eveneens in gedachten zijn gehouden.
In deel III trachten wij de naar onze mening meest gewenste politiek voor de naaste toekomst aan te geven, met de suggestie dat wij ons lot meer bewust, door plannen te formuleren, moeten trachten te beïnvloeden. Wij verontschuldigen ons voor zulk een misschien wel wat hooggegrepen onderneming. De onderverdeling in doelstellingen (hoofdstuk 6) en middelen (hoofdstuk 7) is eveneens ontleend aan de theorie van de economische politiek.
Als een weerspiegeling van het wereldomvattende karakter der huidige vraagstukken is het betoog het gehele boek door in internationale begrippen geformuleerd. De drie voornaamste geografische gebieden die de wereld van vandaag vormen, zullen worden aangeduid als het Westen, het Oosten en het Zuiden, naar het voorbeeld van Lloyd G. Reynolds. Het Oosten duidt de landen onder communistisch bewind aan en het Zuiden de ontwikkelingslanden.

1.2 DE FACTOR NATUUR: DE ONTDEKKING VAN NIEUWE EN DE UITPUTTING VAN OUDERE NATUURRIJKDOMMEN

1.2.1 *De oudste produktiefactor*

In de economische wetenschap wordt met de uitdrukking natuurrijkdommen, natuur of grond een grote groep van hulpbronnen aangeduid die ons door de natuur worden geleverd. De stadsbevolking is zich nauwelijks bewust van de fundamentele rol die nog steeds wordt gespeeld door deze hulpbronnen, behalve misschien in oorlogstijd. Enorme hoeveelheden land- en mijnbouwprodukten bewegen zich voortdurend door de kanalen van de economische machine en vormen de materiële basis van alle andere produkten.
Vele van deze grondstoffen zijn de mens sinds eeuwen bekend. De aarde, waaruit zij te voorschijn komen, maakt de indruk van iets onveranderlijks (ofschoon slechts schijnbaar) en dit is misschien de reden waarom de factor natuur zo zelden stof voor nieuws oplevert. Toch kan een grondige beschouwing over economische ontwikkeling niet worden gegeven zonder ook te beschrijven wat er is gebeurd met de natuurrijkdommen. Weliswaar zijn vele natuurprodukten jaar in jaar uit op ongeveer de-

zelfde wijze voortgebracht en in ongeveer dezelfde hoeveelheden. Doch enkele belangrijke veranderingen in wat de natuur ons levert, zijn niettemin opgetreden.

1.2.2 *Nieuwe petroleum- en aardgasvondsten; uitgeputte steenkoolmijnen*

In deze paragraaf zullen enkele belangrijke veranderingen in wat de natuur ons levert worden besproken. Uiteraard kunnen wij slechts spreken over wat ons bekend is en is een groot deel van de aardkorst nog niet geëxploreerd. De ontdekking van natuurrijkdommen is een continu proces dat in vele landen nog maar net begonnen is. In de laatste tien jaar zijn belangrijke nieuwe reserves toegevoegd aan de reeds bekende. Daartegenover zijn de bekende reserves van andere soorten natuurrijkdommen bepaald afgenomen. Weer andere zijn sterk in waarde toegenomen, omdat nieuwe aanwendingen zijn uitgevonden. Wij zullen enkele voorbeelden van elk dezer veranderingen bespreken.

Niet alleen worden steeds grotere delen van het aardoppervlak door geologen onderzocht, doch borings- en winningswerkzaamheden worden op steeds grotere diepte mogelijk. De belangrijkste voorbeelden van nieuwe ontdekkingen van petroleumvelden zijn ongetwijfeld die in West-Azië, het zogenaamde Midden-Oosten. Zeer belangrijke reserves zijn ontdekt in Saoedi-Arabië en Irak, om niet te spreken van Koeweit en Bahrein, en de ontwikkeling van de petroleumwinning verandert het beeld van deze landen. Verwante ontdekkingen zijn die van aardgas in Frankrijk, Italië en Nederland. Andere belangrijke voorbeelden zijn de bauxietvondsten in Latijns-Amerika en Afrika. IJzerertsdeposito's zijn eveneens belangrijk geweest voor de volkshuishoudingen van enkele ontwikkelingslanden, zoals bijv. Venezuela.

Onder de voorbeelden van het uitgeput raken van eenmaal rijke natuurbronnen zijn die van de mijngebieden in Zuid-België en Noord-Frankrijk bijzonder belangrijk. De daaruit voortspruitende vraagstukken van regionale werkloosheid en heroriëntering behoren tot de belangrijkste die thans door de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal worden bestudeerd.

1.2.3 *Uranium, rubber en katoen*

Er zijn veel voorbeelden van verandering in waarde van natuurrijkdommen als gevolg van de technische ontwikkeling. Een

spectaculair voorbeeld is dat van uranium, dat een sleutelpositie inneemt bij de opwekking van kernenergie. Helaas zijn er ook enkele voorbeelden van het omgekeerde verschijnsel; waardeverlies als gevolg van de concurrentie van industriële stoffen. Rubber is een beroemd voorbeeld. Voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de produktie van synthetische rubber zodanig opgevoerd, dat ernstige schade werd berokkend aan de economie van landen als Indonesië en Maleisië. Evenzo is het gebruik van katoen verminderd door de concurrentie van kunstvezels, ten nadele van Pakistan, India, Egypte, Brazilië, Mexico en andere landen. Verdere voorbeelden zijn de vervanging van hout door plastics, en metalen door cement.

1.2.4 *Erosie*

Een der ernstigste vormen van uitputting van natuurlijke hulpbronnen is de veel verbreide erosie, het geleidelijk verdwijnen van de vruchtbare bovenlaag van de grond door wind en regen na ontbossing. In de jaren dertig werd men zich in de Verenigde Staten bewust van de geweldige verliezen voor de volkshuishouding die door wijdverbreide ontbossing en andere vormen van roofbouw kunnen worden veroorzaakt. Regeringsdiensten werden ingesteld om het volksvermogen te behouden. Er zijn eveneens vele voorbeelden van erosie uit andere streken van de wereld. Turkije is een interessant geval. Een snelle bevolkingstoeneming leidde tot ontbossing die de veilige grens verre overschreed en tot roofbouw op natuurlijke weiden door de toenemende geitenstapel, met soortgelijke gevolgen. Herbebossing, een der mogelijkheden om een eind te maken aan erosie, wordt nu in toenemende mate door nationale regeringen toegepast.

1.2.5 *Veredeling van planten en dieren*

Veranderingen in de waarde van natuurrijkdommen kunnen ook optreden ten gevolge van bewuste pogingen om de kwaliteiten van planten en dieren te verbeteren. Dit is een grensgeval tussen investeringen en speurwerk, die later in algemeen verband zullen worden besproken. Dit proces van veredeling wordt nu veel toegepast en het heeft een grote rol gespeeld in de verhoging van de levensstandaard in de laatste vijftig jaar. Betere rassen tarwe, katoen, suikerriet, aardappelen, vruchten van allerlei soort en bloemen zijn ontdekt en gekweekt. In sommige gevallen hebben deze nieuwe variëteiten een revo-

lutie in de produktiemethoden van de landbouw betekend. Op soortgelijke wijze zijn betere rassen rundvee, schapen en kippen ontwikkeld, die grotere hoeveelheden en betere kwaliteiten vlees, melk, wol en eieren opleveren. In de afgelopen vijftig jaar is de produktiviteit van zelfs deze oudste der produktiefactoren voortdurend verhoogd en nieuwe mogelijkheden voor verdere produktiviteitsverhogingen komen voortdurend op.

1.3 DE TECHNIEK: EEN STORMACHTIGE ONTWIKKELING

1.3.1 *Inleiding*

Sinds lange tijd is de natuur niet meer de enige bron waaraan de mens zijn welvaart ontleent. Men moet zeer ver in de geschiedenis teruggaan of zeer afgelegen delen van de wereld bezoeken om mensen aan te treffen die de natuurrijkdommen met hun handen verzamelen. Machtige bondgenoten zijn door de mens geschapen om hem in zijn welvaartsstreven te helpen. Deze worden kapitaalgoederen genoemd en bestaan niet alleen uit machines, werktuigen, gebouwen en transportmiddelen, maar ook uit voorraden grondstoffen en halffabrikaten. Te zamen vormen zij het indrukwekkende industriële produktieapparaat dat de mens tegenwoordig hanteert.

Het is een van de resultaten van economisch denken dat wij nu het feit beklemtonen dat kapitaalgoederen voorraden zijn. Het vergroten ervan, dat investeren wordt genoemd, is een belangrijke daad in onze strijd voor hogere welvaart, omdat het ons in staat stelt, in de toekomst meer te produceren. Het verband tussen de kapitaalgoederenvoorraad en de omvang van de produktie zal later, in § 4.3.2, worden besproken.

In dit hoofdstuk willen wij een ander aspect van de kapitaalgoederen, en wel de technische zijde ervan, bespreken. Kapitaalgoederen zijn altijd de belichaming van bepaalde uitvindingen of technieken die aan het menselijke vernuft te danken zijn. Zo was het met het wiel, en later met de koets, de trein en de tram of de trolleybus. Zo kwam het van de spade tot de 'bulldozer', van het spinnewiel tot het automatisch weefgetouw en van de rekenliniaal tot de elektronische rekenmachines. Het gezamenlijke menselijke vernuft bleef niet alleen werkzaam de laatste vijftig jaar, doch werd in toenemende mate vindingrijk, actief en speurend. Versneld, steeds beter georganiseerd en geleid bracht het een onafzienbare stroom van nieuwe werktuigen, machines en methoden te voorschijn, waardoor het aan-

zien van de moderne wereld in een schrikaanjagend, thans bijna niet meer te beheersen tempo werd veranderd.
In dit hoofdstuk willen wij een aantal voorbeelden van technische ontwikkeling bespreken, eerst vanuit het gezichtspunt van de gewone man en vervolgens bezien met de ogen van de economist. Wij zullen niet proberen volledig te zijn; wij willen slechts trachten een indruk te geven. Zowel de keuze van de voorbeelden als hun groepering is enigszins willekeurig. Wij zullen in de eerste plaats enige belangrijke veranderingen in verbruiksgoederen en -diensten die in de laatste vijftig jaren zijn opgetreden, bespreken. Daarna zullen enige nieuwe produktiemethoden of aanwendingen van kapitaalgoederen in algemene zin worden beschouwd. Ten slotte zullen enige vergelijkingen worden gemaakt tussen de stadia van ontwikkeling in de verschillende werelddelen.

1.3.2 *Nieuwe produkten: kunstvezels, plastics en wasmachines*
Laten wij eerst eens zien naar de veranderingen die hebben plaatsgevonden in het huis van de gemiddelde verbruiker in het Westen. Hoevele van de goederen die hij verbruikt, zijn in kwaliteit verbeterd en hoeveel nieuwe zijn er bij gekomen! Hoeveel meer keus is er in verpakte voedingsmiddelen. De margarine van vandaag smaakt heel wat beter dan die van vijftig jaar geleden. De jeugd van vandaag zou haar neus ophalen voor de melk die wij ouderen in onze jeugd moesten drinken. Zij kent onze conflicten met onze ouders over het moeten drinken van melk met vellen niet. Een onnoemelijk aantal soorten 'blikjes' met geconserveerd voedsel is beschikbaar en er zijn zelfs huisvrouwen in Amerika die bekend staan omdat hun enige kookkunst bestaat uit het openen van blikjes! Last van visgraten behoeven wij ook niet meer te hebben.
Op het punt van kleding hebben de kunstvezels het ons heel wat gemakkelijker gemaakt. Het begon met kunstzij, die de glans van zijde aan iedereen bracht. Daarna kwamen de vele soorten zomerkleding, nylonsokken en overhemden die niet meer gestreken behoeven te worden, waardoor de taak van de huisvrouw onvergelijkelijk verlicht is. Denk er eens aan hoe hard onze grootmoeders moesten werken!
Een grote verscheidenheid van duurzame verbruiksgoederen is thans in bijna ieders bezit. Elektriciteit, gas en water zijn doorgedrongen in veel landelijke gebieden waar eenmaal hout, steenkool en de pomp dezelfde behoeften bevredigden. De

stofzuiger betekende een revolutie. Hij werd in snel tempo gevolgd door radio's, wasmachines in vele soorten, televisietoestellen en ijskasten. Natuurlijk hebben onze Amerikaanse vrienden nog meer van zulke huisautomaten.
Laten wij ook nog aandacht schenken aan de verbeteringen in de huizen zelf. Een steeds groter aantal burgers van het Westen, zelfs degenen met bescheiden inkomens, woont nu in frisse, stijlvolle, moderne woningen in plaats van in hun vroegere saaie en lelijke huizen. Soms echter is hun smaak minder snel ontwikkeld dan de stijl van hun huizen!

1.3.3 *Nieuwe verkeers- en communicatiemiddelen*
Met het woord 'diensten' wordt door de economist gewoonlijk een aantal bedrijvigheden op het gebied van verkeer, communicatie, energievoorziening enz. aangeduid. Daarin zijn zowel diensten voor producenten als voor consumenten begrepen. Te zamen genomen vertonen zij eveneens vele voorbeelden van een snelle technische ontwikkeling.
Op verkeersgebied is de meest ingrijpende en waarlijk revolutionaire verandering de ontwikkeling van het wegverkeer met motorrijtuigen geweest. Door de aanleg van wegen zijn uitgebreide gebieden opengelegd en in dagelijks contact met het moderne leven gebracht. De welvaart in de landelijke gebieden in het Westen is dienovereenkomstig toegenomen en hetzelfde proces speelt zich elders af. De kwaliteitsverbetering van de auto is ook opmerkelijk geweest. Laten wij alleen maar eens aan de Ford van 1930 denken. Het belangrijke economische probleem van vandaag is of de Amerikaanse automarkt verzadigd is, en als dat zo is, welk beter produkt dan de nieuwste auto dan kan worden verzonnen om de Amerikaanse consument te verleiden.
Na een lange periode van een zekere technische stagnatie zijn de concurrenten van de auto weer in beweging gekomen. Het spoorwegvervoer is verbeterd door elektrificatie, dieseltractie, dienstregelingen met vaste frequentie en de modernisering van de interieurs van spoorwagens en stations. Een opmerkelijk teken van vitaliteit op dit gebied is de PCC-tramwagen geweest, een Amerikaans produkt dat nu ook in Europa wordt geassembleerd.
De nieuwste loot van de verkeersboom, het vliegtuig, heeft zich vrijwel geheel ontwikkeld in de laatste halve eeuw die ons onderwerp vormt. Ook hier zien wij geweldige veranderingen

naar hoeveelheid en kwaliteit, vaak gestimuleerd door het militair gebruik. Een van de fundamentele vernieuwingen is de uitvinding van de straalmotor. Het luchtverkeer heeft meer dan iets anders er toe bijgedragen, de wereld kleiner te maken. Regeringsambtenaren en zakenlieden kunnen nu elke hoofdstad in de wereld in één dag bereiken.
Op het gebied van de communicaties kwamen radio en televisie. Ieder gezin in Noordwest-Europa heeft nu radio en de helft der gezinnen heeft televisie. Dit brengt de massa in contact met alle delen van de wereld. Naast andere voordelen, leren de mensen nu een juistere uitspraak van vreemde talen; maar ook moderne middelen van vermaak, die niet altijd een verhoging van het levenspeil betekenen.
Ten slotte nog iets over de energiewinning. Het wereldverbruik van elektriciteit, minerale oliën en aardgas is verveelvuldigd. Ook hier stimuleerden militaire behoeften de ontwikkeling. Dit is in het bijzonder waar voor de nieuwste energievorm, de kernenergie, die de meest dramatische ontwikkeling in de techniek belichaamt. Verderop zullen wij enkele der gevolgen daarvan wat meer uitvoerig bespreken.

1.3.4 *Nieuwe produktiemethoden: automatisering*
Het contact van de verbruiker met de technische ontwikkeling is slechts oppervlakkig. Alleen de laatste fase van het produktieproces bereikt hem. De lange reeks van steeds gecompliceerder bewerkingen die de grondstoffen en halffabrikaten ondergaan voordat zij hun eindvorm aannemen, zijn slechts aan de producenten bekend. De meeste verbruikers kennen slechts de enkele produktieprocessen waarmede zij in hun beroep te maken hebben. Toch heeft zich dit gecompliceerde stelsel in een relatief korte periode van de geschiedenis overal verspreid. De gereedschappen van de achttiende eeuw werden vervangen door eenvoudige werktuigen en de duizenden eenvoudige werktuigen van de negentiende eeuw werden vervangen door de honderdduizenden oneindig meer gecompliceerde machines die wij heden ten dage in onze fabrieken hebben.
In deze periode van snelle technische ontwikkeling heeft de menselijke vindingrijkheid twee hoofdstromen van verbetering geproduceerd: die van de mechanisatie en die van de organisatie. Handenarbeid is overgenomen door machines, doch is vaak ook beter georganiseerd. De fabrieken zijn groter en groter geworden, doch er werken minder en minder mensen in. Wij

raken al gewend aan het idee dat de automatisering ook de laatste employé overbodig zal maken. Dat is natuurlijk wat overdreven. Menselijke controle zal om verschillende redenen altijd nodig blijven.
Automatische produktieprocessen hebben als essentiële grondslag de zeer snelle rekenmachines en controlemechanismen die nu door de elektrotechnische industrie als elektronica worden voortgebracht. De snelle ontwikkeling daarvan, ook weer door de oorlog gestimuleerd, is weer een der indrukwekkende prestaties van het menselijk verstand.
Toenemende snelheid, kracht en precisie zijn enkele van de voornaamste principes van de opmars der mechanisatie in bijna alle bedrijfstakken. Zij kenmerken de ontwikkeling van draaibanken, spinspillen, weefgetouwen, breimachines, houtverwerkingsmachines enz. Voor de leek worden de wonderen van het vernuft het best gedemonstreerd door moderne verpakkingsmachines, drukkerijmachines en lampenautomaten, waar het mechanisme meer zichtbaar is. Doch zonder twijfel vormen 'computers', met hun geheugen en hun capaciteit om van tevoren opgestelde programma's uit te voeren, een nieuw, weer hoger peil.
Afzonderlijke vermelding verdient ook nog de chemische nijverheid met haar talloze vertakkingen. Een van de merkwaardigste successen van de natuurwetenschappen is bereikt toen men in staat bleek nieuwe materialen met vrijwel voorgeschreven kwaliteiten, zoals elasticiteit, warmtegeleiding, smeltpunt enz., te vervaardigen. Wij denken aan de kunststoffen of plastics, die zo'n wijdverbreide toepassing vinden in huishoudelijke voorwerpen, werktuigen, bouwmaterialen enz.

1.3.5 *Organisatie: van verkeerslichten tot nationale plannen*
Naast mechanisatie helpt de verbetering van de organisatie van het werk, de produktie en dus de welvaart te verhogen. Organisatie, kan men zeggen, is het in elkaar laten passen van de bewerkingen die voor een proces nodig zijn, zowel naar ruimte als naar tijd. Op deze wijze bezien is organisatie ook een element in een gecompliceerde groep van machines en kan daarom van het element der mechanisatie niet altijd gescheiden worden. Doch organisatie laat zich ook op niet-gemechaniseerde processen toepassen. Zij dringt in alle onderdelen van het moderne leven door, doch meer in het bijzonder in produktieve bezigheden. Soms kan zij eenvoudige vormen aannemen, soms

zeer gecompliceerde. In haar eenvoudige vorm vinden wij haar in verkeerslichten, in het idee van vakantiespreiding of in zelfbedieningsrestaurants en -winkels. Gemeenschappelijke voorzieningen voor de bewoners van een grote flat vormen een ander betrekkelijk eenvoudig voorbeeld. Organisatie is een belangrijk element in de produktie geweest, al sinds eeuwen en in zekere zin altijd; doch in de laatste halve eeuw heeft zij die systematische vormen aangenomen die wij nu allen kennen: werkvoorbereiding, planborden, routing in het produktieproces en de overeenkomstige organisatie van fabrieken in afzonderlijke orderafdelingen, een voorraadadministratie, verkoop- en personeelsafdelingen enz. Op deze wijze worden honderden of duizenden gelijktijdige activiteiten gecoördineerd. Fabrieken zijn trouwens niet langer de grootste eenheden waarop het denkbeeld van organisatie wordt toegepast. Grote concerns organiseren de produktie van soms honderden fabrieken. De nationale landbouwpolitiek geeft leiding aan de produktie van tienduizenden boeren. Nationale plannen oriënteren de met elkaar samenhangende bedrijvigheid van vele produktietakken.

1.3.6 *Speurwerk: de nieuwe produktiefactor*

Sommige economisten zijn van mening dat organisatie, of ondernemersactiviteit, een vierde produktiefactor vormt naast de traditionele drie: natuur, kapitaal en arbeid. Hetzelfde wordt nu betoogd ten aanzien van speurwerk (research). Ook deze activiteit is niet nieuw, maar zij wordt meer en meer 'geïnstitutionaliseerd'. Speurwerk wordt nu systematisch verricht in gespecialiseerde instellingen en op een schaal zonder precedent. Ettelijke moderne industrieën berusten op kennis, verkregen door wetenschappelijk onderzoek, dat oorspronkelijk verricht werd ter wille van zich zelf, doch die nadien industrieel nuttig bleek te zijn. Het is kenmerkend voor de laatste vijftig jaar dat het zwaartepunt van het onderzoek zich van de universiteiten naar de grote firma's verplaatst heeft. Het aantal door de mens vervaardigde grondstoffen neemt snel toe, zoals wij al zagen in het geval van plastics. Produkten worden nu, wat hun kwaliteit betreft, 'op bestelling' gemaakt. In verschillende industrieën heeft dit een sleutelpositie aan het speurwerk bezorgd en het gedeelte van het nationale inkomen dat wordt besteed aan research, is niet langer te verwaarlozen. Enige van de meest belangrijke recente ontwikkelingen, zoals die van de kernenergie en de elektronica, zouden onmogelijk

geweest zijn zonder de tegenwoordige omvang van het speurwerk. Het is voornamelijk het natuurwetenschappelijk onderzoek dat zo produktief is gebleken en de bedragen daaraan besteed, overtreffen verre de sommen gewijd aan de sociale en psychologische wetenschappen. Toch kunnen wij een aanzienlijke toeneming van wetenschappelijk onderzoek ook op deze gebieden waarnemen, met het doel het menselijk geluk te doen toenemen door middel van sociale diensten, zowel in als buiten de onderneming.

1.3.7 *Verschillen tussen Westen, Oosten en Zuiden*
Het tempo der technische ontwikkeling is in de drie voornaamste delen van de wereld — Westen, Oosten en Zuiden — niet gelijk geweest. In onze vijftig jaar wist het Westen zijn leidende positie te handhaven, voornamelijk als gevolg van zijn aanvankelijk zo veel hogere levensstandaard. Niet alleen is de meerderheid van de uitvindingen in het Westen gedaan, doch zij waren ook geïnspireerd door de problemen van het Westen. Deze problemen waren, hoe op arbeid te besparen en nieuwe manieren te vinden om de rijke consumenten te bevredigen. Dit waren zeker niet de voornaamste problemen van het Zuiden, waar arbeid zo overvloedig is dat werkloosheid het grootste probleem vormt. Kapitaalbesparende uitvindingen zouden voor dat deel der wereld heel wat nuttiger geweest zijn. In plaats van deze laatste soort vernieuwing was er een neiging om het Westen te imiteren, deels uit prestige-overwegingen en deels als gevolg van ontwikkelingstheorieën van twijfelachtige waarde, die grote aanhang hadden. Wij beginnen nu te begrijpen dat een andere technische ontwikkeling moet worden nagestreefd voor de ontwikkelingslanden.
Het Zuiden zou ook meer kunnen profiteren dan het tot nu toe gedaan heeft van de beschikbaarheid, tegen lage prijzen, van tweede-handskapitaalgoederen, zoals bijv. auto's van een iets ouder model. Er is wel enige investering op dit gebied, maar om begrijpelijke redenen is er een zekere weerstand van de kant van het Zuiden tegen dit soort transacties. Toch zouden werkelijke voordelen kunnen genoten worden door een beter begrip voor deze mogelijkheden. Het Zuiden zou iets van het snobisme van het Westen kunnen uitbuiten.
In de laatste vijftig jaar is het Oosten in het algemeen nog achter geweest bij het Westen. Dit is nu snel aan het veranderen. De ver vooruitziende onderwijspolitiek van de Sowjet-Unie be-

gint resultaat af te werpen en het aantal potentiële uitvinders begint dat van het Westen te benaderen, indien het al niet groter is. Om militaire redenen zijn sommige vormen van technische ontwikkeling in het Oosten overmatig gestimuleerd, buiten proportie tot de rest van de volkshuishouding. Raketten en spoetniks zijn de bekende voorbeelden. Bekeken vanuit een economisch gezichtspunt op lange termijn zijn andere minder bekende ontwikkelingen interessanter. Deze tonen begrip voor het werkelijke probleem, namelijk hoe uitvindingen kunnen worden gebruikt om de vraagstukken van minder-ontwikkelde landen op te lossen, waartoe in de aanvang van de beschouwde periode de Sowjet-Unie zelf ook behoorde. De soorten machines die zij in haar eigen metaalindustrie gebruikte werden terecht aldus gekozen dat op kapitaal kon worden bezuinigd in een situatie van relatieve overvloed van arbeid. Machines voor samengestelde en algemene doelen werden verkozen boven machines voor speciale doelen, omdat de laatste niet continu kunnen worden gebruikt. Een eenvoudige en zeer goedkope draaibank werd ontwikkeld, die nu ook aan ontwikkelingslanden wordt aangeboden. Deze is voor hun doeleinden waarschijnlijk nuttiger dan de draaibanken die nu in het Westen op de markt zijn. Ten slotte mag worden vermeld dat het gebruik van auto's wellicht met opzet beperkt is gehouden wegens het element van sociaal-economische verspilling, eigen aan deze gedecentraliseerde vorm van transport, niet alleen direct, maar ook indirect. Er komt indirecte verspilling uit voort, als het een spreiding van de bevolking over grote oppervlakten stimuleert, zoals in de Verenigde Staten, waardoor het leven als geheel duurder wordt. Gewoonlijk wordt betoogd dat de individuele vrijheid deze prijs waard is; doch het blijft te bezien of niet deze vrijheid en andere gevoelens die in het spel zijn, slechts verbeelding zijn.

1.4 DE MENS: VAN DE BEVREDIGING NAAR DE SCHEPPING VAN BEHOEFTEN

1.4.1 *De mens in het Westen: een dubbel leven*

Bezien wij nu de derde produktiefactor en het eigenlijke doel van alle economische activiteit — de mens. Ook de mens van nu is niet dezelfde als vijftig jaar geleden. Economische en technische ontwikkeling kunnen niet optreden zonder ook de mens te veranderen. Diep gewortelde gewoonten en sociale tra-

dities zijn veranderd als een simpel gevolg van de toeneming van de welvaart, zij het dan ook met een aanzienlijke vertraging. Veel van wat er veranderd is aan de gevoelens en het gedrag der mensen in de laatste vijftig jaar zou wel eens veroorzaakt kunnen zijn door de veranderingen die de negentiende eeuw in hun omgeving heeft gebracht. Ten gevolge van de verschillen in ontwikkeling en groei zijn de veranderingen in menselijk gedrag ook verschillend geweest in het Westen, het Oosten en het Zuiden. Wij zullen de westerse volken eerst bespreken. Misschien wel de merkwaardigste ontwikkeling in hun gedrag als mens is dat zij meer een 'dubbel leven' zijn gaan leiden: een leven als producent en een als consument. In ons produktieve leven — voor velen van maandag tot vrijdag — proberen wij zo efficiënt mogelijk te zijn en onze inspanning voortdurend op te voeren. De hele werkatmosfeer is er een van spanning geworden, waarin elke minuut moet worden gebruikt, waar wij er ons altijd van bewust zijn dat onze methoden verder moeten worden verbeterd, waar verdere besparingen op grondstoffen en energie nodig zijn enz. Wij doen alsof het gaat om zaken van de hoogste urgentie.

Zodra wij ons hoge inkomen (in vergelijking tot vijftig jaar geleden) dat wij als gevolg van al deze inspanningen verdienen, hebben thuisgebracht, begint er een heel ander leven. Dat hoge inkomen moet worden besteed! Gewoonlijk kunnen alle levensnoodzakelijkheden er gemakkelijk mee worden gekocht; de dringende behoeften kunnen onmiddellijk worden bevredigd. De overblijvende behoeften zijn minder dringend en nu begint het vraagstuk van het besteden van de rest van het inkomen. Daartoe moeten wij allerlei luxegoederen verzinnen. Onze zorg is, hoe tussen hen te kiezen. Wij praten met ernstige gezichten over het parkeervraagstuk, over de vraag of wij het nieuwe model het volgende jaar of het jaar daarna zullen kopen en meer zulke zaken. Omdat wij niet genoeg lichaamsbeweging hebben, moeten wij lid worden van een sportvereniging. 's Zaterdags 'doen' wij allerlei dingen 'zelf', waarbij wij een lage produktiviteit bereiken, die sterk contrasteert met de hoge van maandag tot vrijdag. Bij dit knutselen en liefhebberen gebruiken wij werktuigen die de hele week ongebruikt blijven, ofschoon wij in onze fabrieken ingewikkelde systemen hebben om het ongebruikt staan van machines te voorkomen. Vanwaar al deze tegenstrijdigheden? Om de eenvoudige reden dat er een fundamentele tegenspraak is tussen de hoge 'marginale

onlust' van ons harde werken in ons produktieve leven en de lage 'marginale bevrediging' van een leven van luxeconsumptie.

1.4.2 *Het scheppen van behoeften*

Eén manier waarop de man van het Westen — en vergeet de vrouwen niet! — trachtte zijn problemen op te lossen was het scheppen van nieuwe behoeften, die hem weer honger doen voelen, met als gevolg de behoefte om geld uit te geven. Geen honger naar brood doch naar kreeft en avondjaponnen en de behoefte om 'ook naar Spanje te zijn geweest'. In de laatste vijftig jaar zijn deze denkbeeldige behoeften van de kleine rijke bovenlaag, die al de gehele geschiedenis met dit probleem worstelde, doorgedrongen naar meer en meer 'gewone' mensen in de westerse wereld. Het proces is natuurlijk iets subtieler dan de wat zure spot die er hierboven mee is gedreven, zou suggereren. Zoals zovele dingen in het leven heeft het twee zijden. De positieve zijde is het ontstaan van een beschaving, van een verfijnde smaak die soms kunstenaars geïnspireerd heeft hun grootste werken te scheppen. Deze zijde van de toegenomen welvaart heeft een scheppend leven voor meer kunstenaars mogelijk gemaakt dan anders het geval geweest zou zijn. De andere zijde is al in het licht gesteld. Twee kenmerken van het proces van het scheppen van behoeften schijnen de moeite van een vermelding waard te zijn, aangezien er hoogst interessante sociale verschijnselen een rol bij spelen.

Het ene is dat zoveel mensen blijkbaar gevoelig zijn voor het 'stand ophouden'. In zekere zin komt het voort uit een sterke gevoeligheid voor de meningen van anderen, een behoefte om te worden bewonderd en gerespecteerd op enigszins traditionele gronden. Het is een gebrek aan onafhankelijkheid en het vermogen om zelf uit te vinden wat ons gelukkig maakt en wat mooi is. Het is vaak een gebrek aan smaak dat dan moet worden vervangen door de (veronderstelde!) smaak van anderen.

Een ander kenmerk is dat producenten van bepaalde soorten goederen bewust deze zwakheden uitbuiten in hun eigen materiële belang en trachten te suggereren welke dingen tot iemands 'status' bijdragen. Het kan niet ontkend worden dat het zekere bekwaamheden vereist om hierin te slagen en dat en zelfs één soort producenten is dat slechter is dan de zoëven genoemde, nl. zij die het ook proberen, maar geen succes hebben. Om te slagen als producent en adverteerder moet men

intuïtief weten wat indruk maakt op de gemiddelde statuszoeker en zijn buren.
Het gehele proces zou een onschuldige bron van vermaak kunnen zijn voor mensen als schrijver dezes, die in hun hoogmoed voelen 'boven dit alles' te staan, ware het niet dat zoveel produktievermogen wordt verspild aan statusgoederen in een wereld die nog steeds de meest afschuwelijke armoede en ellende kent. Een beschaving met minder kunstmatige behoeften en een zekere soberheid zou op de schrijver meer indruk maken dan het tegenwoordige patroon van de westerse beschaving. Doch dit blijft een kwestie van smaak.

1.4.3 *Meer vrije tijd*
De toenemende welvaart ging gepaard met meer vrije tijd, omdat vrije tijd tot op zekere hoogte tot ons welzijn bijdraagt. Maar inderdaad tot op zekere hoogte: een werkloze voelt zich ongelukkig met zijn teveel aan vrije tijd, zelfs afgezien van het tekort aan inkomen dat ermee gepaard gaat. In de negentiende en de twintigste eeuw is het aantal werkuren per dag verminderd van ongeveer zestien tot zeven of acht, dus met 0,5% per jaar. De achturendag was jarenlang een beroemd doel van de georganiseerde arbeiders en werd voor de meeste Europese landen na de Eerste Wereldoorlog bereikt. De Internationale Arbeids-Organisatie, die omstreeks diezelfde tijd tot stand kwam, maakte de achturendag tot inzet van een wereldwijde actie. Er rijst enige twijfel over of het verstandig is om te streven naar uniforme werktijdregelingen voor ontwikkelde en onderontwikkelde landen. In arme landen zullen de arbeiders een langere werkdag verkiezen als zij er een evenredig hoger inkomen door kunnen verdienen — een vraag die zelden door de vakbeweging op de juiste wijze gesteld is aan haar individuele leden.
Meer vrije tijd is ook reeds verkregen in andere vormen: betaalde vakanties zijn ingevoerd of uitgebreid en op het ogenblik zijn twee of drie weken in Europa normaal. Huisvrouwen en andere groepen van de bevolking hebben in veel landen een vermindering van hun zeer lange werktijden ervaren, als gevolg van de geleidelijke doordringing van stofzuigers, wasmachines en dergelijke hulpmiddelen en door nieuwe kwaliteiten verbruiksgoederen, zoals nylonsokken.
Meer vrije tijd is ook ten deel gevallen aan sommige groepen kleine ondernemers, bijv. winkeliers in landen met een wettelijk sluitingsuur voor winkels, of boeren in de mate waarin tech-

nische vooruitgang tot hun bedrijven is doorgedrongen. Aan de andere kant hebben sommige van de vroeger bevoorrechte groepen een verlenging van hun werktijd ondervonden: bijv. sommige groepen ambtenaren en hogere employés, de beoefenaren van vrije beroepen en zakenlieden. Dit verschijnsel was deels het gevolg van vrijwillige beslissingen of van veranderde gewoonten, waardoor 'het druk hebben' iemand prestige geeft. Onder de gevolgen zien wij overwerktheid bij intellectuelen en de verbreiding van 'manager'-ziekten zoals hartkwalen en depressies. De hartkwalen kunnen evenwel ten dele het gevolg zijn van te veel eten.
Met de toegenomen vrije tijd kwam ook het vraagstuk op, hoe deze te gebruiken. In het verleden was dit alleen het probleem van de welgestelden, die een aantal culturele zowel als quasi-culturele oplossingen bedachten. Tegenwoordig is het een probleem geworden voor de massa in de ontwikkelde landen. Idealisten onder de intellectuelen hadden gehoopt dat de beschaving zich snel zou verbreiden als gevolg van de kortere werktijd; sceptici hadden een snelle toeneming van het alcoholverbruik voorspeld. De werkelijkheid was min of meer ertussenin: de cultuur had minder aantrekkingskracht dan men gehoopt had, doch de eenvoudige levenswijzen volgden een eigen ontwikkeling, mede dank zij verschillende uitvindingen. De radio en later de televisie, de fiets, de motor- en bromfiets en de auto trokken een belangrijk deel van de vrije uren tot zich. Het sociaal toerisme, heden ten dage gesymboliseerd door autobustochten, heeft een snelle opgang vertoond. Meer actieve vormen, zoals het bijwonen van cursussen en lezingen, of het 'zelfdoen' van reparaties, ontwikkelden zich gelukkig ook. Betere huisvesting bevorderde een aantal nuttige of plezierige manieren om de nieuwe vrijheid te gebruiken. Er zijn echter ook minder aantrekkelijke gevolgen, van verveling en 'rondhangen' tot jeugdmisdaad. Wij zullen deze later bespreken (§ 1.4.5).

1.4.4 *Beter af?*

Sceptici hebben vaak herhaald dat de in de vorige paragrafen besproken ontwikkelingen niet als 'vooruitgang' moeten worden beschouwd, zoals meestal werd aangenomen door zakenlieden, vooruitstrevende politieke leiders en de massa. Een verandering is het uiteraard, doch zijn de mensen beter af? Conservatieven en reactionairen wisten wel beter en de sceptici betwijfelden het.

Iemand met een wat naïeve economische benadering zou geen moeilijkheden met het antwoord hebben en zou betogen dat het bezit van meer goederen de mensen natuurlijk gelukkiger heeft gemaakt. De ervaring heeft zelfs economen wat wijzer gemaakt en wij zijn nu in staat om enkele van de tegenkrachten op te sommen. In de eerste plaats raken wij na een tijdje gewend aan het hebben van meer goederen en misschien is het de toeneming van de consumptie die meer telt dan de consumptie zelf. Ten tweede is het ook de vergelijking met anderen die telt. En als nieuwe goederen worden toegevoegd aan de bestaande, willen wij die ook hebben en als wij ze niet onmiddellijk krijgen, voelen wij ons misschien wel ongelukkiger, zelfs als ons verbruiksniveau niet veranderd is. Ten slotte heeft de socialistische propaganda, door te wijzen op de inkomensverschil len en hun onrechtvaardigheid, de mensen ook minder bevredigd gemaakt, zelfs wanneer hun verbruik toenam. De meeste van deze tegenkrachten worden als reëel erkend door het merendeel der waarnemers, waaronder ook de socialisten.

Volgt daaruit nu inderdaad dat er geen vooruitgang is geweest en dat het geen zin heeft om naar sociale veranderingen te streven, naar meer inkomen en naar een gelijkere inkomensverdeling? Allerminst; doch wij kunnen onze ervaring gebruiken voor een subtielere benadering in ieders belang. Wij begrijpen nu beter dat welzijn evenzeer afhangt van iemands eigen levenshouding en levensbeschouwing als van de hoeveelheid goederen die beschikbaar is. Een filosofie van louter afgunst is noch de meest wijze, noch de meest sympathieke. Het is een begin van wijsheid als men zich bewust is van de vele niet-materiële elementen van het menselijk geluk. Het zoeken naar wat echt de moeite waard is in het leven en enige reserve ten aanzien van het zinloze kan een verdere stap zijn. Onder de dingen die werkelijk de moeite waard zijn, zijn er echter ook ettelijke van materiële aard nodig voor een gezond leven; bovendien is sociale rechtvaardigheid iets zeer reëels en niet alle vergelijking met anderen is daarom zinloos. Vergelijking met anderen wordt speciaal aanbevolen aan wie het goed hebben.

In de ontwikkelingslanden is in het algemeen de materiële basis voor zelfs een sober, gezond leven niet aanwezig. Dit houdt in dat voor deze landen snelle materiële groei nodig en zinvol is. De suggestie dat modernisering geen bijdrage tot hun levensgeluk is, is slechts zeer ten dele juist, en gevaarlijk wanneer zij wordt gebruikt om een ontwikkelingspolitiek af te

raden. Doch een ontwikkelingspolitiek moet ook gebaseerd zijn op het besef van de ontoereikendheid, op zich zelf, van stoffelijke verbetering: immateriële elementen, waaronder sociale rechtvaardigheid, zijn daarnaast nodig.

1.4.5 *Hedendaagse jeugd*

Tot nu toe hebben wij over de mens — voornamelijk de mens in het Westen — gesproken op een wijze die suggereert dat er gelijkgerichtheid in leven en houdingen bij allen bestaat. Dit is slechts een eerste benadering en geeft een te grof beeld. Er zijn veel verschillende groepen van mensen, en hun omstandigheden en strevingen lopen sterk uiteen. Er zijn bijv. sociale klassen in elke maatschappij, die zich vaak zeer verschillend gedragen. In het Westen lijken de klasseverschillen af te nemen; dit geldt echter niet voor het Zuiden. De sociale klassen aldaar zullen later worden besproken (vgl. § 1.4.6). Een belangrijk onderscheid binnen een gemeenschap is dat tussen leeftijdsgroepen. De jonge generatie is de generatie van de toekomst. Achtereenvolgende generaties hebben elk hun eigen houding: de jongeren zoeken hun eigen houding ten opzichte van het leven. Ten dele zijn hun daden een reactie op de meningen van de vorige generatie, die een zekere mate van gezag uitoefent over de jongere generatie. Jonge mensen, bewust van hun gemeenschappelijke problemen, hebben een neiging tot solidariteit met jongeren van andere landen, hetgeen een zeker internationaal parallellisme in hun houding meebrengt.

Het spreekt wel vanzelf dat zij bij hun zoeken naar een nieuwe benadering, worden beïnvloed door de omstandigheden waaronder zij leven en door de ervaringen in hun meest gevoelige perioden. Enkele daarvan zijn:

a. de zuiver economische omstandigheden die uit een hogere levensstandaard en meer vrije tijd bestaan;
b. de culturele omstandigheden, ten dele bestaande uit zulke tastbare dingen als de bioscoop, de radio en de televisie en ten dele uit die minder tastbare atmosfeer van het afnemen van de discipline, de autoriteit en het verantwoordelijkheidsgevoel bij de huidige oudere generatie. Deze zeer belangrijke atmosfeer is niet zo gemakkelijk volledig te verklaren, doch sommige van haar oorzaken schijnen wel duidelijk. Met de ontwikkeling van de wetenschap moesten bepaalde vormen van primitieve en opgelegde religieuze meningen en autoriteit wel verdwijnen. Dientengevolge werden som-

mige der remmen op de natuurlijke, egocentrische instincten weggenomen. Bovendien brachten twee grote oorlogen en een depressie zoveel beperkingen met zich, dat als een reactie daarop de mensen gingen jagen naar de bevrediging van de lang onderdrukte behoeften. Misschien moeten wij zeggen dat de socialistische propaganda in bepaalde opzichten evenzo werkte. De te betreuren uitkomst van deze verschillende krachten is het gebrek aan verantwoordelijkheid dat de oudere generatie van vandaag kenmerkt en dat de atmosfeer vormt waarin de jongeren opgroeien;

c. ten slotte deelde de jongere generatie in enkele der oorlogservaringen of voelt althans de dreiging van een nieuwe oorlog, onvergelijkelijk gevaarlijker dan de vorige.

Waar de gedragingen van de hedendaagse jeugd toe leiden zullen, is nog moeilijk te zeggen en wij moeten zeer voorzichtig zijn met generaliseren. Ook generaties zijn niet volledig homogeen en wij weten slechts zeer ten dele hoe vorige generaties waren. Enige kenmerken van hun houding die min of meer duidelijk kunnen worden vastgesteld, wijzen op een aanzienlijke graad van nuchterheid bij onze jongeren; te veel schone woorden zijn over hun hoofden gegaan die, om het zacht te zeggen, niet werden verwerkelijkt. Zij zijn niet alleen realisten, doch zij zijn ook meer uitgesproken individualisten dan de laatste twee generaties. Massabewegingen maken minder indruk op hen dan op vroegere jonge generaties; in het bijzonder massabewegingen 'voor hen' georganiseerd door... ouderen. Zij wensen het nu zelf te doen en wij kunnen hun alleen maar het beste wensen. Zij zullen tegenover grotere moeilijkheden geplaatst worden dan vele generaties vóór hen.
Een ander kenmerk, en juist datgene waarover wij niet te gemakkelijk moeten generaliseren, is dat van een toeneming van 'nozemdom' en misdaad. Nogmaals: een deel van de verantwoordelijkheid daarvoor ligt bij de omstandigheden, zoals de films die zij zien en het afgenomen verantwoordelijkheidsgevoel van de ouderen rondom hen. In zekere zin helpt het niet veel om over de mogelijke oorzaken ervan te filosoferen; waar het om gaat is hoe deze betreurenswaardige feiten binnen de perken te houden. Wellicht de meest constructieve middelen zijn die die trachten om de instincten en verlangens te gebruiken om anderen te helpen. Een voorbeeld is het inschakelen van 'gemotoriseerde nozems' voor het overbrengen van berich-

ten over ongelukken en noodgevallen en zelfs voor politiediensten, zoals ergens uit Engeland wordt vermeld. Zij tonen aan wat enige verbeeldingskracht en enige werkelijke belangstelling in jonge mensen vermogen.

1.4.6 *De mens in het Zuiden: ellende en ontbering*

Er zijn veel duidelijker veranderingen opgetreden in de 'menselijke produktiefactor' in het Westen en het Oosten dan in het Zuiden. Dit komt vooral door de economische omstandigheden waaronder de mensen hebben geleefd. De mogelijkheden zijn veel verbeterd in het Westen en het Oosten; doch de voornaamste trek van de ontwikkelingslanden in de laatste vijftig jaar is vrijwel steeds stagnatie geweest, al zijn de toestanden de laatste tien jaar wat veranderd. Er zijn natuurlijk ook wel uitzonderingen geweest; de petroleumlanden zijn daarvan de bekendste voorbeelden.

Voor ontelbaren is het leven op de grens van leven en dood gebleven. In veel opzichten is er gelijkenis met de vorige eeuw in de ontwikkelde landen: armoede, ontbering en uitbuiting. In andere opzichten was en is het Zuiden anders. Niet alleen het fysieke, maar ook het geestelijke klimaat is er verschillend: er is een sterkere invloed van godsdiensten en filosofieën die berusting leren; en er is meer bijgeloof. Bovendien is werkloosheid — gehele of gedeeltelijke — er nog veel verbreider, omdat een van de kenmerken van het Zuiden de wanverhouding tussen de hoeveelheid mensen en de hoeveelheid produktiemiddelen is.

Toch zijn ook in het Zuiden enkele der veranderingen die wij hierboven hebben besproken, begonnen en een nieuwe levenswijze heeft althans enkele groepen daar ook beïnvloed. De moderne techniek verbreidt zich en oude godsdiensten en levensbeschouwingen worden vervangen door moderne verlangens. Het proces van moderniseren is op gang gekomen en zal niet te stuiten zijn. Evenzeer als het Europese leven haast onmerkbaar een aantal Amerikaanse trekken heeft overgenomen, zal het leven in het Zuiden een aantal Europese en Amerikaanse voorbeelden hebben te volgen en de belangrijkste factor zal een toeneming van de produktie zijn. De inkomens per hoofd van de bevolking in India zijn over de jaren 1951-1961 gemiddeld evenveel gestegen als voor het Westen het geval was voor de gehele negentiende eeuw, namelijk met 1,5% per jaar.

' In de ban van ideologieën

belangrijk buiten-economisch kenmerk van de laatste vijf-
aar van het menselijk bestaan moet nu nog worden ver-
l, al was het maar omdat het een aanzienlijke rol speelt in
conomische en sociale ontwikkeling. Dit is de verandering
: wijze van denken van grote groepen burgers in de grote
en. Het proces kan worden gezien als een van intellec-
: concentratie: in plaats van individueel denken treffen wij
: en meer 'collectief' of 'geleid' denken aan. Dit geldt na-
ijk niet voor de weinigen die de belangrijke nieuwe ideeën
ıen in de kunst, de wetenschap en de techniek: zulk den-
is naar zijn aard individueel. Het concentratieproces vol-
: zich bij de vorming van de 'publieke opinie'. Wij moeten
proces van een halve eeuw geleden overigens niet ideali-
ı; ongetwijfeld nam slechts een naar verhouding klein deel
de natie er aan deel en zeer vaak was het enghartig en na-
ılistisch. Toch werd de traditie van objectiviteit als iets
·devols gevoeld en zij werd bevorderd door de ontwikke-
der wetenschap.

'eranderingen die plaatsvonden, zijn voor alles toe te schrij-
aan de groei van de democratie. Na de Eerste Wereldoor-
gaven vele landen stemrecht aan alle volwassenen, terwijl
'dien grote groepen van de bevolking daarvan uitgesloten
:n. Aldus ontwikkelde zich de behoefte aan massa-voorlich-
over politieke vraagstukken. Tegelijkertijd vermeerderden
de mogelijkheden tot massa-informatie door de ontwikke-
van de radio. Ten slotte scheen de wereld een tijdperk te
binnengetreden van hevige schokken, zoals de twee wereld-
ɔgen en de Grote Depressie van de jaren dertig. Deze bo-
een vruchtbare grond voor extremistische gezichtspunten
:ommunisme en fascisme. Centraal- en Oost-Europa waren
toneel van politieke verschuivingen van het ene naar het
:re uiterste, die de hartstochten van velen wekten. Emoties
nooit een goede voedingsbodem voor helder denken en de
.itaire leiders van beide kanten benutten bewust de kansen
hun geboden werden. Het proces is tot op zekere hoogte
ulatief, omdat het de voorstanders van andere methoden
ıgt zich te organiseren en hun gezichtspunten in eenvou-
woorden uit te drukken, wat gewoonlijk leidt tot over-
envoudiging. Zodoende zijn wij veel meer dan vroeger in
toestand geraakt waarin het mensdom op een georganiseer-
n een opgelegde manier van gedachten wisselt, waarin een

groot deel van de openbare mening uit vooropgestelde meningen bestaat en waarin het dogmatische denken overweegt. De officiële meningen van politieke leiders worden verspreid over een onmetelijk aantal mensen en afwijkingen van inzicht worden steeds minder gemakkelijk. Sommige schrijvers hebben de kwade gevolgen laten zien die van zulk een proces kunnen worden gevreesd en het gevaar ervan wordt thans beter begrepen dan tevoren. Ook is een tegengestelde tendens niet geheel afwezig: de toegenomen welvaart in het Westen blijkt te hebben bijgedragen tot verminderde spanningen in dat deel der wereld. Elders echter doet toegenomen welvaart voorlopig een tegengesteld effect zien.

Een andere tegenkracht is de ervaring. Later (§ 4.2) zullen wij enigszins uitvoerig de evolutie van de communistische denkbeelden bespreken die uit de ervaring van hun regime met de genomen maatregelen voortspruit. Sommige van de veranderingen in de westerse politiek (zie § 2.2) kunnen ook beschouwd worden als reacties op vroegere dogma's.

De conclusie van deze paragraaf moet niettemin zijn dat de bewoners van de huidige wereld in belangrijke mate in de ban verkeren van aan elkaar tegengestelde ideologieën en dat hun lot zeer sterk afhankelijk is van de compromissen die tot stand gebracht kunnen worden in enkele van de belangrijkste strijdpunten (zie § 5.3).

2 | Stuurinrichting en vliegers in de volkshuishouding

2.1 STUURINRICHTING EN VLIEGERS IN HET OOSTEN

2.1.1 *Regeling in details*

In hoofdstuk 1 hebben wij de veranderingen onderzocht die de laatste vijftig jaar in de produktiefactoren zijn opgetreden: in de natuur, in de techniek en de mens. Wij gaan nu bespreken hoe deze factoren worden gebruikt, hoe het proces van produktie en verbruik georganiseerd is en welke ontwikkeling in die organisatie is opgetreden. Wij zullen ons concentreren op de vraag wie de voornaamste beslissingen in het produktieproces neemt. Het is duidelijk dat dit onderwerp afzonderlijk moet worden besproken voor het Westen, het Oosten en het Zuiden. Aangezien de meest drastische verandering in de communistische landen heeft plaatsgevonden, zullen wij dit deel van de wereld het eerst bespreken.

Nog gedurende de periode die wij bespreken, nl. in 1918, kwam het eerste communistische regime tot stand; de Sowjet-Unie ontstond. Tot het einde van de Tweede Wereldoorlog was Rusland het enige land waar de Communistische Partij de macht had overgenomen. Zijn ervaringen en denkbeelden beïnvloedden sterk de politiek van de landen die later aan het communistische kamp werden toegevoegd. Daarom is het logisch om ons eerst bezig te houden met de geschiedenis en de kenmerken van de Sowjet-Unie.

Het grootste en meest kenmerkende verschil tussen de economische stelsels van het Oosten en het Westen is te constateren in de graad van beheersing van het produktie- en distributieproces door de regering. Voor enige duizenden goederen is in het Oosten het produktiepeil en de verkoop van elke fabriek vastgelegd door beslissingen van de centrale regering en afgeleid uit het Plan. Deze organisatie van de produktie werd in het leven geroepen als een reactie op de kapitalistische maatschappij, zoals die door Marx was beschreven, nl. de maatschappijen der negentiende eeuw, waar de regeringsinmenging minimaal was. Deze regimes werden als anarchistisch aangeduid; 'blinde'

krachten dreven hen en werden verantwoordelijk gesteld voor een aantal misstanden in de negentiende-eeuwse maatschappijen. De communistische regimes wilden een socialistische maatschappij vestigen, zoals die door Marx was gedefinieerd: een maatschappij waarin de produktiemiddelen eigendom zijn van de gemeenschap en een planmatig produktieprogram wordt uitgevoerd. In hedendaagse terminologie zouden wij hier misschien aan moeten toevoegen dat verondersteld werd dat het Plan de produktie tot in details moest regelen. Marx gaf echter niet aan welke wijze van planopstelling moest worden gevolgd; hij weigerde, bij verschillende gelegenheden, 'recepten voor de toekomst' te geven. Het Sowjetbewind moest de organisatie van een planmatige maatschappij zelf uitvinden en werd, in het begin, beïnvloed door de Duitse oorlogseconomie en in het algemeen door militaire begrippen, aangezien hun denken in machtstermen onvermijdelijk elementen van militaire aard in hun gedachtenwereld bracht. De omstandigheden waaronder deze stelsels ontstonden, waren gekenmerkt door grote schaarste, hetgeen hun voorkeur voor strenge en gedetailleerde beheersing verklaart. Na enige tijd begonnen de Sowjetleiders te streven naar versnelde groei, wat een voortzetting van de consumptiebeperking betekende.

In veel opzichten moesten de communistische regeerders hun weg vinden door experimenteren; zij waren pioniers. Dit had tot gevolg dat ettelijke veranderingen in hun algemene politiek plaatsvonden. In het begin heerste er een oorlogstoestand: niet alleen was Rusland nog in oorlog met Duitsland, doch een burgeroorlog, gecompliceerd door buitenlandse gewapende interventie, volgde op de communistische revolutie. Toen het duidelijk werd dat het voor de overheid een onmogelijke taak was om de produktie tot in de kleinste details te regelen, werd een tijdelijke verslapping der interventie ingevoerd, bekend als de Nieuwe Economische Politiek (NEP). Onder deze politiek was particuliere produktie in vele sectoren weer toegelaten. Later werd de particuliere sector geleidelijk weer verkleind, ten dele door deze zwaarder te belasten dan de openbare sector. De particuliere produktie werd niet totaal uitgeschakeld; zij bleef bestaan op de stukjes grond die aan iedere boer individueel werden gelaten, in sommige ambachten en in sommige vrije beroepen. Een aanzienlijk deel van het bouwbedrijf werd bijv. aan particulieren overgelaten. De Sowjetpolitiek ten opzichte van de landbouw was een opeenvolging van uiteenlopende po-

gingen om deze onder controle te krijgen en zelfs vandaag vormt de landbouw nog een der grote problemen (zie § 2.1.4). Het grootste deel van de industrie, de mijnbouw, het vervoer en andere diensten werd in de openbare sector gebracht en de beslissingen werden sterk gecentraliseerd. Het Centrale Plan stelt niet alleen de produktie en de verkoop vast, doch ook de leveringen van de ene aan de andere fabriek en de prijzen. Deze plannen zijn gebaseerd op enige algemene richtlijnen die door de hoogste autoriteiten worden vastgesteld, waarna een meer gedetailleerde uitwerking door de lagere planorganisaties volgt, die gecoördineerd worden door het centrale planorgaan. Voor de westerse deskundige is het merkwaardig dat de algemene richtlijnen aanvankelijk niet werden geformuleerd in macro-economische begrippen, zoals nationaal inkomen, totaal verbruik, totale investeringen enz. doch als produktiecijfers voor een aantal belangrijke goederen, zoals staal, steenkool, cement, textielgoederen, suiker, tarwe e.d. In de jongste tijd, vooral in 1957, werden enige belangrijke veranderingen ingevoerd in de graad van centralisatie der besluitvorming. De produktiebeslissingen worden voor een aantal goederen niet langer in de centrale planorganisatie genomen, doch in een aantal gedecentraliseerde organisaties, verantwoordelijk voor de geografische onderdelen van de Sowjet-Unie. Er zijn ongeveer honderd van deze 'sownarchozy', gegroepeerd in zeventien grotere eenheden. Het aantal goederen waarvoor centrale plannen worden opgesteld, is verminderd, doch bedraagt nog altijd ca. 1500. Er moet echter geen misverstand bestaan omtrent de aard van een produktieproces in welk land dan ook. Zelfs wanneer zo'n groot aantal beslissingen door de centrale overheid wordt genomen, blijven er altijd nog veel meer besluiten die door de mensen ter plaatse moeten worden genomen of ergens tussen centrum en produktieplaats. Sommige propaganda aan weerszijden is misleidend en doet ons denken dat in de Sowjet-Unie 'alles' planmatig gebeurt. In werkelijkheid blijven zeer belangrijke onderdelen van het economisch leven buiten de sfeer van de planning, zelfs in de Sowjet-Unie. Zo wordt bijv. voor de landbouw de produktie niet langer in de plannen opgenomen, doch alleen de leveringen van de boeren aan de andere sectoren. Er is geen rantsoenering van verbruiksgoederen meer; deze is vervangen door rantsoenering 'door de beurs', door het inkomen. Zowel de landbouw- als de verbruikssector wordt gekenmerkt door een aantal verschijnselen (bijv. de opbrengst

per ha van elk produkt en de vraag der consumenten), die de planners zowel van Rusland als van andere landen niet nauwkeurig kunnen voorspellen en die niet onder controle van de regering staan. Daarom is er geen principieel verschil tussen het probleem van de planning van de economische politiek tussen het Oosten en de moderne westerse of onderontwikkelde landen; er is alleen een graadverschil.
Niettemin moet worden erkend en vastgesteld dat de Sowjet-Unie de pionier van de centrale economische plannen was en de wereld een aantal mogelijkheden op dit gebied heeft doen zien.

2.1.2 *Instellingen: socialisatie, planning en centralisatie*
Wij zullen nu wat nauwkeuriger de verschillende instellingen bespreken die de economische organisatie van de Sowjet-Unie kenmerken. De communistische leiders noemen hun maatschappij socialistisch, niet communistisch. Het gemeenschappelijk kenmerk van deze twee soorten sociale organisatie is het gemeenschapseigendom der produktiemiddelen. De verschillen liggen in het verdelingsstelsel en zullen in § 2.1.3 worden besproken. In tegenstelling tot de democratische socialisten in West-Europa hebben de Russische leiders altijd een zeer strikte opvatting gehad over de eigendomskwestie.
Zij hebben bijna alle produktiemiddelen in gemeenschapsbezit gebracht en niet alleen de voornaamste. De in § 2.1.2 vermelde uitzonderingen vormen slechts een klein deel van de totale produktiecapaciteit. De communisten hebben aan deze directe methode om uitbuiting en arbeidsloos inkomen te verminderen de voorkeur gegeven boven de indirecte methoden die in West-Europa worden toegepast, waarbij de nadruk is gelegd op sociale verzekering en progressieve belastingen. De westerse democratische socialisten hebben het gevoel dat hun opvatting van een socialistische maatschappij elementen van mensenrechten inhoudt die zó fundamenteel zijn dat zij de Sowjet-Unie niet als een socialistische maatschappij kunnen beschouwen. Een deel van dit verschil van benadering moet worden gezien als een gevolg van de bijna volledige afwezigheid in Rusland van democratische tradities. De westerse democratische socialisten menen ook dat de zeer strikte interpretatie van socialisatie die in de Sowjet-Unie is gevolgd, tot verliezen aan efficiëntie heeft geleid, die een nadeel voor het algemeen welzijn betekenen. Kleine eenheden zoals winkels, boerderijen en een aantal kleine

of zelfs middelgrote bedrijven kunnen zeer waarschijnlijk beter als particuliere eenheden worden geëxploiteerd dan als staatsbedrijven. Zij kunnen nooit een belangrijke bron van uitbuiting vormen wanneer eenmaal een stelsel van sociale wetgeving de arbeiders beschermt, en hun netto-bijdrage tot het nationale produkt kan hoger zijn bij afwezigheid van bureaucratie. Het lijkt belangrijk om materiaal te verzamelen omtrent de relatieve doeltreffendheid van de bovengemelde eenheden in verschillende landen, teneinde de zojuist geformuleerde stellingen te toetsen. Betrouwbare westerse onderzoekers van de Russische landbouw zijn van mening dat deze bedrijfstak een goed voorbeeld vormt: zijn produktiviteit is lager dan die van vergelijkbare activiteiten elders.

De tweede belangrijke instelling van de Sowjeteconomie, de planning van de produktie, wordt ook zeer strikt geïnterpreteerd. In de laatste jaren zijn in het Westen en Zuiden planmethoden ontwikkeld die een poging bevatten minder details vast te leggen dan de Russische plannen. De vraag blijft welke hoeveelheid planning optimaal is. Het voordeel van plannen bestaat in wezen in het vermijden van afwijkingen tussen vraag en aanbod, dwz. het vermijden van ongebruikte capaciteit zowel als van tekorten aan goederen. Meer in het algemeen kan ook worden gezegd dat planning het 'verkeerde' gebruik van andere middelen van economische politiek vermijdt, zoals belastingen, openbare uitgaven voor onderwijs enz. op het regeringsniveau en beslissingen over de grootte van ondernemingen, over de te gebruiken techniek enz., op het niveau van de onderneming.

Er kan geen twijfel aan bestaan dat planning de volkshuishouding tegen aanzienlijke verliezen in nationale doeltreffendheid kan beschermen, door het vermijden van een onvolledig gebruik van de produktieve capaciteit van een land, zoals die optreedt gedurende een depressie. Het schijnt echter mogelijk om dit doel te bereiken met behulp van macro-economische plannen en men kan betwijfelen of gedetailleerde plannen veel toevoegen aan de te bereiken voordelen. Ook hier moeten wij hopen dat toekomstig onderzoek enig licht zal werpen op de optimale intensiteit van de planning.

De derde belangrijke instelling die de Sowjeteconomie kenmerkt, is haar hoge graad van centralisatie, dwz. de grote rol die wordt gespeeld door orders van boven, waarvan de uitvoering tot stand komt óf door macht óf op grond van een beroep

op een idealistische gezindheid ten opzichte van het communistische doel. Deze instelling is nauw verwant met die van de planning, doch alleen als gevolg van de speciale vorm van plannen die men gekozen heeft, en zij kan ook bestaan zonder een plan. In de grond bevat zij opnieuw elementen van het denken in termen van machtsuitoefening, die ook een element is van Russische traditie. Dit wordt duidelijk als wij de Sowjet-Unie vergelijken met landen als Joegoslavië en Polen. Waarop wij hier de nadruk willen leggen is alleen de algemene zijde van de wijze waarop de mensen worden aangezet om bepaalde taken uit te voeren. De methode hangt af van de omstandigheden en van de bevolking; in oorlogstijd zijn commando's misschien de enige wijze waarop men de dingen gedaan kan krijgen en sommige volken 'houden er van om te gehoorzamen', andere echter niet. Zelfs in Rusland is er na de oorlog een toenemende neiging om bevelen te vervangen door economische prikkels.

2.1.3 *Instrumenten: investeringen, opleiding en prikkels*
Binnen het zojuist beschreven institutionele raam heeft de Sowjet-Unie een aantal instrumenten van economische politiek gebruikt om een hoog welvaartsniveau te bereiken en een sterke natie te worden. Drie van deze instrumenten zijn van overwegend belang geweest: investeringen, opleiding en het scheppen van materiële prikkels.
De Sowjetleiders hebben begrepen dat beide doelen de industrialisatie van hun landen vereisten en dat de twee grondslagen voor industrialisatie de investeringen in kapitaalgoederen en mensen zijn, waarbij het laatste opleiding betekent. Bovendien was het hun duidelijk dat een sterk land zijn eigen zware industrie moet hebben en zo kwamen zij ertoe hun bekende voorkeur voor de zware industrie te formuleren. Men interpreteerde dit aldus: het groeitempo van de kapitaalgoederen- en wapenindustrie moest hoger zijn dan het groeitempo van de verbruiksgoederenindustrie. Ofschoon het vraagstuk theoretisch niet bevredigend werd geformuleerd, is het wel een feit dat de leuze geruime tijd een heilzaam effect had. Na een aanvankelijke periode van meningsverschillen werd de juiste conclusie getrokken dat, op enigszins langere termijn, een volkshuishouding vrij is in het kiezen van zijn spaarquote (het deel van zijn inkomen dat bespaard wordt). In het geval van de Sowjet-Unie werd deze bepaald op 25%, als wij de westerse wijze van meten gebruiken. Dit is zowat tweemaal zo hoog als de spaar-

quote vele jaren in de belangrijke westerse landen was geweest. Het groeitempo is, naar schatting, over de perioden 1928–1940 en 1950–1958 ongeveer 7% per jaar geweest, hetgeen ook ongeveer tweemaal zo hoog is als de groeivoet van vooraanstaande westerse landen. Weliswaar hebben in de laatste tien jaar de landen van West-Europa hogere groeitempi te zien gegeven dan tevoren — ongeveer 5% — en heeft Japan de hoogste groeivoet vertoond die ooit over een tienjarige periode is waargenomen. Doch de Sowjet-Unie was het eerste land dat zulke hoge tempi heeft bereikt.

Op het gebied van opleiding is ook een opmerkelijke prestatie verricht. Een der eerste campagnes in de Sowjet-Unie was die tegen het analfabetisme. Sindsdien is het onderwijsstelsel ingesteld op het vervullen van de toekomstige behoeften aan technici en wetenschapsmensen, op een wijze die eerst geleidelijk door de landen in het Westen en Zuiden is nagevolgd. Natuurlijk is de bewondering die de westerse waarnemer voelt voor de vooruitziende blik niet toepasselijk op de inhoud van de algemene culturele opvoeding, die dogmatisch is.

Het derde instrument, het scheppen van materiële prikkels, is niet van het begin af op dezelfde wijze toegepast en is meer een zoeken en tasten geweest. Dogmatisch — en idealistisch — denken bracht de machthebbers er aanvankelijk toe om geheel verschillende, minder succesvolle, wegen te volgen. Ten slotte leerde de ervaring hun de noodzaak van het scheppen van prikkels. Zoals reeds opgemerkt, was de oorspronkelijke methode om bevelen te geven en een beroep te doen op idealisme. Terwijl zulke krachten van veel belang kunnen zijn in een oorlog of een revolutie, dreigen zij hun greep op gewone mensen te verliezen als de tijd voortgaat en het leven meer normaal wordt. Materiële prikkels zijn natuurlijker in normale tijden en het communistische regime heeft dit ten slotte begrepen. In de eerste tijd hadden alle personen vaste en betrekkelijk weinig verschillende inkomens. Tegenwoordig zijn de beloningsschalen voor verschillende beroepen zeer verschillend en zij hangen af van de produktieve bijdrage die men verricht. Verschillende methoden van winstdeling worden toegepast en de aandelen nemen toe als de produktie hoger wordt in vergelijking met de plancijfers. Dit alles wordt nu socialistische loonpolitiek genoemd en de ideeën van gelijkheid zijn opgegeven. Zij zijn zelfs kleinburgerlijk genoemd, wat voor communisten een lelijk woord is. Weliswaar wordt er een verschil gemaakt tussen de

tegenwoordige, socialistische en de toekomstige, communistische fase. De eerste wordt gekenmerkt — naar de huidige opvattingen — door een verdeling der inkomens overeenkomstig ieders produktiviteit, terwijl in de laatste de inkomens zullen worden verdeeld naar ieders behoeften. In het programma van 1960-1980, dat besproken en aanvaard is op het 22ste Partijcongres in 1961, werden de plannen voor de overgang naar het communisme aangekondigd. De tegenwoordige inkomens zijn echter afgestemd op de produktieve bijdragen en worden gecorrigeerd door inkomensbelastingen in de particuliere sector der ambachtslieden en vrije beroepen; inkomensbelastingen op lonen en salarissen zijn afgeschaft.

2.1.4 *De strijd om de landbouw*

Het deel van de gemeenschap dat het communistische bewind de grootste moeilijkheden heeft bezorgd, is de landbouw. Men heeft altijd het gevoel gehad dat de landbouw een uitzondering vormde op de marxistische denkbeelden omtrent de te verwachten ontwikkeling naar steeds grotere en meer efficiënte eenheden, geëxploiteerd ten bate van steeds kleinere aantallen, welke eenheden ten slotte welhaast automatisch zouden worden gesocialiseerd. Zowel de fysieke produktiewetten in de landbouw als de voorkeuren der boeren lijken met deze denkbeelden in strijd te zijn. Terwijl het waar is dat grote landgoederen, die het eigendom zijn van enkele zeer rijke landbezitters, in een aantal landen bestaan, hebben de toestanden in het Westen en in zekere mate ook reeds in het Zuiden zich eerder ontwikkeld in de richting van een toeneming van het aantal kleine boeren en een afremming van de macht en de invloed van de grote landeigenaren. Het communistische bewind begon op dezelfde manier: de grote landgoederen werden onteigend en het land werd verdeeld onder de boeren en arbeiders. Doch de daaropvolgende ontwikkelingen stemden niet overeen met de hoop der communisten en een strijd ontbrandde tussen het regime en de boeren, die nog niet geëindigd is. Het regime zag de problemen aldus:

1. hoe kan de landbouwproduktie worden verhoogd en beheerst; en
2. hoe kan men in de landbouw de voordelen der massaproduktie invoeren, waaraan de communisten sterk geloven.

Beheersing was nodig om voedsel voor de arbeiders in de steden en grondstoffen voor de industrie te verkrijgen. Zij was ook

om politieke redenen gewenst: de algemene levensbeschouwing op het platteland staat in tegenstelling tot die waaraan de communisten de voorkeur geven. Verschillende achtereenvolgende maatregelen werden genomen in een poging om de meest geschikte organisatievorm te vinden voor deze belangrijke bedrijfstak, die meer dan de helft van de bevolking in alle ontwikkelingslanden werk geeft.

Een der methoden die van het begin af zijn gebruikt, was de gedwongen levering van een deel van de oogst tegen vastgestelde, lage prijzen. In het begin werd alle produktie op deze wijze gerekwireerd. Dit verminderde de bereidheid van de boer tot produceren enorm en liep uit op een voedselschaarste, om het zacht te zeggen, voor geruime tijd. Geleidelijk werd het percentage van de produktie dat op deze wijze moest worden afgeleverd, verminderd en werden de prijzen verhoogd. De boeren mochten ook een stukje land voor eigen rekening bebouwen en de produkten ervan tegen hogere prijzen op de vrije markt verkopen. Experimenten van deze aard zijn herhaald en nog kort geleden, in 1962, werd tot een prijsstijging van 25 à 30% voor vlees- en zuivelprodukten besloten, teneinde de produktie opnieuw te verhogen.

Een andere methode die is toegepast, is de instelling van coöperatieve en staatsboerderijen die een groot aantal particuliere boerenbedrijven bijeenbrachten. Praktisch alle landbouw wordt nu in de Sowjet-Unie in een van deze twee vormen beoefend en de boeren werden in het algemeen gedwongen om van deze grotere eenheden deel uit te maken. Aan de 'kolchozen' en de 'sowchozen', zoals deze twee typen bedrijven worden genoemd, werden verschillende voordelen verleend op het gebied van belastingen, aankoop van zaaigoed en kunstmest en verkoop van produkten. Deze twee instellingen zijn de uitdrukking van het communistische geloof in produktie op grote schaal. De voornaamste tegenkrachten die hun succes beperken, zijn een onvoldoende prikkel tot produktie en de bureaucratie.

Een speciaal instrument dat geruime tijd is gebruikt om de greep op de landbouw te versterken, vormden de tractor- en machinestations (TMS) die een groot aantal landbouwbedrijven van deze kapitaalgoederen voorzagen. Zij waren echter geen succes en zijn ten slotte opgeheven.

Ten slotte is heel wat energie besteed aan het openleggen van nieuwe gebieden, met het gebruik van de modernste massaproduktiemethoden.

De landbouwproduktie is zonder twijfel ten slotte zeer aanzienlijk gestegen, doch vóór 1930 werd het peil van 1913 niet opnieuw bereikt. Het is bovendien de mening van westerse experts dat het produktievolume achterblijft bij het volume dat men had kunnen verwachten van de menselijke en materiële hulpmiddelen die gebruikt zijn. Het is de algemeen heersende opvatting in het Westen, dat het niet toevallig is dat de landen van het Oosten periodiek met tekorten aan landbouwprodukten te kampen hebben, terwijl het Westen voedseloverschotten heeft. Niettemin zijn er aanwijzingen dat de produktiewetten van de landbouw toch tekenen vertonen onderworpen te zijn aan de voordelen van de massaproduktie en dat op den langen duur het grote bedrijf het toch zal winnen.

2.1.5 *Volksdemocratieën*

Tot 1945 had alleen Rusland ervaring met een 'socialistisch' regime. Na de Tweede Wereldoorlog werden verschillende Oosteuropese landen onder communistische heerschappij gebracht, door het gebruik van geweld op de een of andere manier. Alle slavische volken worden nu door hun communistische partijen geregeerd; dit is bovendien zo voor de Baltische staten, Hongarije, Roemenië, Albanië en de Sowjetzone van Duitsland, door haar regering genoemd de Duitse Democratische Republiek (DDR). Als groep staan deze landen bekend als de 'volksdemocratieën', een naam die door hun heersers is verzonnen. Ten slotte is er nu een groep Aziatische landen, evenals Cuba, onder communistisch bewind, waaronder het grootste land ter wereld met een der oudste beschavingen, China. Dientengevolge heeft zich onze ervaring met communistische politieke stelsels aanzienlijk uitgebreid. Onder de genoemde landen waren er verscheidene die sterk geïndustrialiseerd waren voordat zij onder communistisch bewind kwamen. De meeste zijn veel kleiner dan de Sowjet-Unie en daarom veel meer afhankelijk van buitenlandse handel en sommige hebben een lange en intensieve ervaring met democratische tradities gehad.

In menig opzicht kopieerden de volksdemocratieën de Russische methoden van economische politiek of moesten ze eenvoudig kopiëren. Terwijl in bepaalde opzichten duidelijke successen werden behaald, werd ook een aantal domme fouten gemaakt en geleidelijk, al naar meer vrijheid werd gegeven of genomen, weken zij af van het Sowjetpatroon. De afwijkingen

geven enkele duidelijke aanwijzingen omtrent de voor- en nadelen van het stelsel. Joegoslavië was het eerste land dat zijn eigen weg ging — en over een hele afstand. Waarschijnlijk de grootste verschillen met de Russische opzet worden gevonden in de graad van decentralisatie van de besluitvorming over de produktie en over andere economisch-politieke aangelegenheden; een natuurlijk gevolg van de minder gecentraliseerde tradities in dat deel der wereld, doch ook van de ondervonden nadelen van een sterk gecentraliseerd stelsel. Het is niet gemakkelijk de situatie waarin in Joegoslavië kleinbedrijven in de landbouw en kleinbedrijven in de handelssector verkeren, te onderscheiden van particuliere bedrijfsvoering. Weliswaar zijn de industrie en het mijn- en transportwezen gemeenschapseigendom, doch de beslissingen over de produktie zijn meer gedecentraliseerd en de prijzen worden niet door de centrale overheid, doch door de markt bepaald.
Polen is niet zo ver gegaan, ten dele misschien als een gevolg van zijn aardrijkskundige ligging, maar de beslissingen over de plannen en de produktie zijn ook meer gedecentraliseerd dan tevoren, vooral in de landbouw.
Een opvallende evolutie is ook te zien bij de organisatie van de buitenlandse handel binnen het communistische blok.
Alles te zamen genomen kunnen wij vaststellen dat het maatschappelijk patroon thans meer uiteenlopend is dan vóór 1945 en dat sommige der onderlinge afwijkingen een aanwijzing zijn voor de zwakheden van het Sowjetstelsel.

2.1.6 *Sociologische factoren*
Het spreekt vanzelf dat het bestaan van een groep communistisch geregeerde landen veel belangrijker is dan alleen maar op grond van de economische aspecten zou kunnen worden gedacht. Er is aanleiding voor een bredere beoordeling en een poging om alle sociale kenmerken te verenigen in een algemeen sociologisch beeld. Wij zullen pogen om enige der belangrijkste voor- en nadelen van de maatschappelijke organisatie van het Oosten aan te duiden.
Wat de negatieve kanten betreft, hebben de westerse waarnemers vaak het gevoel dat de communistische leiders fanatici zijn en hun kritiek op het 'kapitalisme' hebben overdreven. Zij werden hiertoe gedreven door een verlangen naar macht en door hun allesbeheersende haat tegen de uitbuiting in het oude Rusland en in Oost-Europa. Hun zucht naar macht is ge-

combineerd met enkele oude Russische nationalistische aspiraties en een persoonscultus die typerend is voor despotische regimes en die nog niet geheel verdwenen is na de uitschakeling van de Stalincultus. In hun ijver om een 'socialistische' maatschappij te vestigen hebben zij hun zin voor verhoudingen verloren en gebruik gemaakt van middelen die erger zijn dan de kwaal die moest worden genezen; zij hebben de fundamentele rechten van de mens aangetast, zij hebben het zoeken naar objectieve waarheid geweld aangedaan en zij blokkeren de weg naar de vrede — aldus veel westerse waarnemers.
Deze opsomming van de feiten is echter eenzijdig. Er zijn ook positieve kanten en om een volledig beeld te verkrijgen moeten wij deze ook vermelden. In de landen waar de communisten aan de macht zijn gekomen, bestond de democratie in het algemeen nauwelijks en bevoorrechte reactionaire groepen zowel als speculanten buitten grote groepen boeren en arbeiders uit. De communistische regeringen hebben een moderne industriële ontwikkeling in een aantal achtergebleven streken gebracht; zij hebben laten zien dat het mogelijk is om industrieën te doen werken zonder particuliere eigendom der produktiemiddelen. Zij hebben bepaalde soorten bijgeloof en misbruik van de godsdienst in sociale aangelegenheden uitgeschakeld en nieuwe perspectieven aan miljoenen gewone arbeiders gegeven. Zij hebben ten minste technisch onderwijs en waarschijnlijk meer dan dat aan velen gebracht die daartoe tevoren geen toegang hadden. Zij hebben iets van het zinloze materialisme van het Westen uitgeschakeld en er schijnt in hun landen iets meer besef van de behoefte te bestaan om aan het leven zin te geven dan in vele kringen in het Westen.
Op zuiver economisch gebied hebben zij het probleem hoe een hoge spaarquote aan een gemeenschap op te leggen, opgelost; een beslissing in de economische politiek die moeilijk, indien niet onmogelijk, is te nemen onder zuiver democratische verhoudingen en die niettemin later, wanneer de magere jaren voorbij zijn, door velen, die dan de vettere ondervinden, wordt goedgekeurd.
Men moet hopen dat op den langen duur enige van de scherpe kanten van het bewind zullen afslijten als gevolg van natuurlijke menselijke factoren. Als men mensen leert wetenschappelijk te denken, zullen zij dat ten slotte ook toepassen op andere vraagstukken dan hun engere vakonderwerpen. Daarenboven hebben jonge mensen overal en altijd de behoefte gehad om

hun eigen weg te vinden. Een hogere levensstandaard voert tot meer verdraagzaamheid. Al deze factoren kunnen enigszins helpen om interne en externe spanningen te verminderen; doch wij kunnen niet alleen op hen vertrouwen. In de hoofdstukken 5, 6 en 7 zullen wij het vraagstuk van de coëxistentie opnemen.

2.2 DE AUTOMATISCHE PILOOT VAN HET WESTEN

2.2.1 *Inleiding: indirecte beheersing*

In tegenstelling tot het stelsel van het Oosten, met zijn gedetailleerde en directe leiding van het economisch leven, geeft het Westen de voorkeur aan een stelsel van indirecte leiding met een beperkt aantal 'handles'. Om in luchtvaarttermen te spreken: er is heel wat overgelaten aan de automatische piloot en de piloten van onze regeringen zijn alleen nodig voor de belangrijkste correcties. Deze 'automatische piloot' bestaat uit het stelsel van ingebouwde regulateurs van de markten, waarvan eenmaal zelfs werd aangenomen dat zij alleen de volkshuishouding konden regelen. Dit geloof heerst niet meer in het Westen en wij hebben nu in verschillende opzichten een 'gemengd systeem'.

Om te beginnen is er een belangrijke openbare sector naast de particuliere. Soms is deze publieke sector wel 20 à 25% van de volkshuishouding. In de meeste Westeuropese landen zijn railvervoer en energie in de publieke sector; soms ook steenkool. In sommige landen is de staalindustrie geheel of voor de helft gemeenschapseigendom; bepaalde soorten banken zijn vaak ook openbare instellingen. Gemeenschapseigendom houdt niet noodzakelijkerwijze een gecentraliseerd beheer in; er is in het Westen de neiging om een betrekkelijk grote vrijheid aan de bedrijfsleiders van publieke ondernemingen te geven, teneinde een hoge efficiëntie te bereiken.

Daarnaast is op het gebied van de economische en sociale politiek de rol van de regering in engere zin ook aanzienlijk. De belastingopbrengsten zijn veelal 25 à 30% van het nationale inkomen en oefenen dienovereenkomstig een sterke invloed uit op de volkshuishouding: zij vormen een instrument tot inkomensherverdeling, om te sparen indien nodig en voor de regeling van de totale vraag. De bemoeienis der regeringen met labiele markten is een ander gebied van aanzienlijke betekenis in westerse economieën. Deze interventie is van veel belang

met name in de landbouw.
Zowel door haar beheersing van de publieke sector als door haar economische en sociale politiek schept de overheid een raam voor de particuliere sector, dat sommige van de slechte gevolgen van ongebreidelde concurrentie voorkomt, zonder zijn gunstige effecten op de efficiëntie aan te tasten. De particuliere sector omvat alle nog niet genoemde bedrijfstakken — landbouw, handel, ambacht, vele industrieën en gewoonlijk wegvervoer — ofschoon een deel dezer activiteiten door coöperaties wordt uitgevoerd. Deze worden vooral aangetroffen in de kleinhandel (verbruikscoöperaties) en de landbouw. In de landbouw wordt een aantal nevenwerkzaamheden aan de coöperaties toevertrouwd, zoals kopen, verkopen en verwerken, en het verhuren van machines; in Noord-, West- en Centraal-Europa hebben zij succes gehad. Het eigenlijke landbouwproduktieproces is echter niet in handen van coöperaties.
De bestaande structuur van het economische en het sociale leven wordt niet door iedereen als ideaal beschouwd. Het is essentieel voor het Westen dat sterk verschillende meningen kunnen worden aangehangen en tot uitdrukking gebracht, en sommige groepen zijn van mening dat de moderne westerse maatschappij moet teruggaan naar de oude tijd van het laisser-faire, terwijl andere groepen vinden dat een veel grotere rol moet worden gegeven aan de staat of de arbeidersorganisaties of de coöperaties. Er is in dit opzicht een duidelijk verschil tussen de Verenigde Staten en West-Europa. In eerstgenoemd land hebben democratisch-socialistische ideeën minder invloed dan in het laatstgenoemde deel der wereld.

2.2.2 *De 'vrije krachten' en de markt*

Er is een tijd geweest waarin het grootste deel van het Westen veel dichter het model benaderde van de vrije concurrentie en de particuliere produktie met weinig overheidsingrijpen. Zelfs in 1910 waren vele economisten nog van mening dat de beste waarborg voor de algemene welvaart in het 'laisser-faire' lag. Vele theoretici waren sinds het optreden van Adam Smith onder de indruk van 'bewijzen', zoals die later zijn gegeven door Vilfredo Pareto, dat de optimale toestand wordt gekenmerkt door vrije concurrentie. De belangrijke voorbehouden nodig bij dergelijke stellingen, werden pas later ontwikkeld, toen men in praktische politieke beslissingen, in het begin van de sociale wetgeving, reeds enige afwijkingen van het laisser-faire had

aanvaard. Sommige van de euvelen die door een onbeheerste vrijheid van onderneming werden veroorzaakt, waren reeds duidelijk genoeg geworden. Zij zullen in de volgende paragrafen worden besproken.

In deze paragraaf zullen enkele voordelen van vrije concurrentie en markten als instellingen kort worden behandeld. Het algemeen voordeel is dat de bezitters van produktieve krachten er automatisch toe zullen neigen om aan de vraag te voldoen, als zij naar een maximaal inkomen streven. Als de smaak verandert, zullen de goederen die men prefereert, in prijs stijgen en hun produktie belooft hogere winsten en wordt dus aantrekkelijker. Als nieuwe uitvindingen de produktiekosten verlagen, zal dit de ondernemers aansporen om ze te gebruiken. Als, in vergelijking tot de kosten, de ene kwaliteit van een goed winstgevender is dan de andere, zal dit een automatische prikkel zijn voor de ondernemers om de goederen te produceren van de meest gevraagde kwaliteit. Het is bekend genoeg dat de Sowjetproduktie niet altijd geconcentreerd werd op de juiste kwaliteiten.

Vrije mededinging in het internationale leven helpt elk land ook om het beste gebruik te maken van zijn produktiekrachten. Zij leidt, voor elk der deelnemende landen, tot de hoogste welvaart die kan worden verkregen met de beschikbare hulpmiddelen, de produktiewetten en de inkomensverdeling die de beschouwde landen als de juiste beschouwen. Dit laatste voorbehoud is van grote betekenis en beperkt de draagwijdte van onze stelling; het zal later enigszins uitvoerig worden behandeld (zie § 6.2.2).

Vrije concurrentie — door particuliere of openbare bedrijven — betekent een hoge graad van decentralisatie der produktiebeslissingen en daardoor een grote hoeveelheid dubbel werk van berekeningen en beslissingen in vergelijking met een meer gecentraliseerd stelsel, waar de voorstellen van het lagere niveau worden gecontroleerd en wellicht veranderd door een of meer hogere niveaus.

Het westerse stelsel van loonbepaling kan geen voorbeeld meer genoemd worden van vrije concurrentie, doch in een macroeconomische zin vertoont het er nog steeds vrij grote gelijkenis mee omdat de lonen nauw samenhangen met de marginale produktiviteit van de arbeid. Het is belangwekkend dat dit ook geldt voor het 'socialistische' loonsysteem van de Sowjet-Unie.

Zoals reeds in het begin van deze paragraaf werd opgemerkt, heeft het Westen de werking van deze 'vrije krachten' reeds aanzienlijk ingeperkt door overheidspolitiek. De voornaamste beperkingen worden in de volgende paragrafen besproken.

2.2.3 *Het sociale vraagstuk*

Vrije concurrentie zonder staatsinmenging brengt een zeer ongelijke inkomensverdeling tot stand, in het bijzonder als het aanbod van arbeid van ongeschoolden betrekkelijk overvloedig is in vergelijking tot het aanbod van grond, kapitaal, arbeid van geschoolden en hoger gekwalificeerde arbeid. In de negentiende eeuw heerste deze toestand zelfs in het Westen. De tegenstelling tussen de lage inkomens van de massa en de hoge inkomens van weinigen schiep wat vaak is genoemd het sociale probleem en leidde tot verschillende protesten tegen het stelsel der vrije ondernemingen. De belangrijkste tegenkrachten zijn de verschillende soorten arbeidersbewegingen geweest, waaronder de vakbeweging en de socialistische partijen, kenmerkend voor de westerse maatschappij. In de twintigste eeuw scheidde zich een meer radicale vleugel van de democratisch-socialistische partijen af en vormde de partijen die later de communistische partijen werden. In enkele landen werden tussengroepen, zoals de partij van Nenni in Italië en de Japanse socialistische partij, de belangrijkste groepen.

De eerste helft van de twintigste eeuw was getuige van aanzienlijke hervormingen in de meeste westerse landen, onder socialistische druk. Sociale bescherming en verzekering werden ingevoerd als onderdelen van de juridische orde; deze wetgeving bracht de bestrijding van kinderarbeid, de beperking van het aantal werkuren, in het bijzonder de achturendag omstreeks 1919, en verplichte verzekering tegen ongevallen, ziekte en werkloosheid. Over een periode die zich tot in de jaren vijftig uitstrekte, werd het stelsel van sociale verzekering geleidelijk vervolledigd en verbeterd; dit stelsel bevatte in vele landen een algemeen ouderdomspensioen en pensioenen voor weduwen en wezen. In sommige landen, zoals Groot-Brittannië, werd de gehele medische behandeling kosteloos.

Sommige van de sociale uitkeringen en kosteloze diensten, waaronder lager en middelbaar onderwijs, worden bekostigd uit de opbrengsten van progressieve belastingen, gewoonlijk inkomens- en winstbelastingen, met tarieven voor de laatste die vaak in de buurt van 50% liggen.

Het niveau van de sociale uitkeringen en de kosteloze diensten varieert tussen de verschillende westerse landen en hangt af van het gemiddelde inkomen en van de politieke instelling van het land. Een voorbeeld van de veranderingen in de inkomensverdeling over de laatste veertig jaar vormen de cijfers voor de relatieve gemiddelde afwijking der inkomens in Nederland. In 1921 bedroeg dit cijfer 0,72, hetgeen betekent dat de afwijkingen die de individuele inkomens vertonen van het gemiddelde inkomen, gemiddeld 72% bedroegen van dit laatste. In 1955 was dit cijfer 0,60. Deze cijfers hebben betrekking op inkomens waarvan de belasting nog niet is afgetrokken. Uit Britse cijfers kan worden afgeleid dat voor de na belastingbetaling overgebleven inkomens de gemiddelde afwijking 0,06 lager ligt dan voor de inkomens vóór belastingbetaling. Aangezien de belastingen in 1955 aanzienlijk hoger waren dan in 1921 is de afneming in de relatieve gemiddelde afwijking van inkomens na belastingbetaling groter dan de daling van 0,12 die werd besproken.

2.2.4 *Verdere breideling van het automatisme*

De inmenging ten behoeve van grotere sociale gelijkheid werd gevolgd door een reeks verdere beperkingen op de automatische werking van de volkshuishoudingen van het Westen, toen bleek dat deze werking leidde tot andere ongewenste of onaanvaardbare gevolgen. De twee grote oorlogen die de mensheid na 1914 heeft ondergaan, deden zien dat onder die omstandigheden de vrije krachten zouden leiden tot een zeer ongelijke inkomensverdeling in goederen uitgedrukt. De rantsoenering door het inkomen, die in vredestijd aanvaardbaar is, werd vervangen door directe rantsoenering. Het fundamentele vraagstuk in oorlogstijd is dat van een uiterste schaarste; de oorlog vereist de produktie van zó veel oorlogsgoederen, dat slechts het allernoodzakelijkste aan niet-militaire goederen kan worden geproduceerd. Tegelijkertijd moeten veel mensen aan het werk gezet worden om voor 'nationale doeleinden' te produceren. Het ideaal zou zijn om de oorlogskosten uit belastingen te financieren, die dan automatisch de koopkracht van de bevolking zouden verminderen tot het bedrag dat nodig is om het allernoodzakelijkste te kopen. Een dergelijk belastingstelsel is moeilijk te vinden en uit te voeren en onder die omstandigheden is het een bekende neiging van regeringen om inflatoire middelen van financiering te gebruiken, zoals het drukken van

bankbiljetten. Zelfs wanneer dat zou kunnen worden vermeden, zou het belastingstelsel waaraan men behoefte heeft, de materiële prikkels doden die vele mensen behoeven om hard te werken. In theorie zouden nationale gevoelens de plaats moeten innemen van deze prikkels, en ongetwijfeld zijn deze gevoelens zeer sterk geweest in de meeste landen, maar zij zijn niet zo sterk als de oorlogsinspanning vereist. Al deze redenen maken een netwerk van maatregelen noodzakelijk, die beginnen met het distribueren van verbruiksgoederen en zich dan uitbreiden tot prijsbeheersing, beheersing van het verbruik van grondstoffen, van de invoer en van kapitaalgoederen en eindigende met een volledig gereglementeerde volkshuishouding. De grenzen van de regulering hangen af van de discipline en het organisatietalent van het land.

De westerse — en vele niet-westerse — landen ervoeren dit alles in nog sterkere mate gedurende de Tweede dan gedurende de Eerste Wereldoorlog. Zoals wij reeds zeiden, begon ook de planning in de Sowjet-Unie op deze wijze.

Men zal begrijpen dat de gebruikte redenering niet alleen toepasselijk is op oorlogsomstandigheden, doch ook op andere toestanden van grote schaarste, dwz. in elke situatie waarin dringende nieuwe behoeften plotseling opkomen. De noodzaak tot een regulering in details bestaat daarom ook in een periode van wederopbouw na een oorlog en na beide oorlogen werd daarvan dan ook gebruikt gemaakt. In zekere zin is dit ook toepasselijk op een tijd van diepe depressie, doch met deze analogie moet men niet te ver gaan. De desbetreffende vraagstukken zullen in § 2.2.5 worden besproken. Ten slotte schept een plotseling gevoelde behoefte aan ontwikkeling soortgelijke problemen!

Alvorens depressies te bespreken, willen wij vaststellen dat er een aantal markten is waar het automatisme nauwelijks of zeer onvolmaakt werkt. De eerste duidelijke aanwijzingen van een andere behandeling van zulke labiele markten is omstreeks 1900 te vinden, toen de Braziliaanse regering besloot de koffiemarkt te reguleren. Weliswaar had deze markt reeds, evenals andere, lang voordien reusachtige schommelingen vertoond, doch omstreeks 1900 was het geloof in de automatische regulering van dergelijke markten voldoende ondermijnd om het denken in een andere richting te stimuleren. Er zijn twee belangrijke redenen waarom op bepaalde markten de vrije krachten niet op bevredigende wijze werken: die krachten werken

óf te laat óf te zwak. Op de koffiemarkt zijn de vertragingen zeer lang. Een hoge prijs voor koffie stimuleert het aanbod wel, doch pas na de periode van zeven jaar die de koffiestruiken nodig hebben om vrucht te dragen. Op de tarwemarkt hebben wij een voorbeeld van te zwakke krachten: een prijsverhoging doet de vraag wel dalen, doch slechts een klein beetje, omdat tarwe een eerste levensbehoefte is. Op verschillende markten van land- en mijnbouwprodukten zijn deze krachten onvoldoende om intensieve schommelingen in de prijzen te voorkomen en in de laatste vijftig jaar is algemeen erkend dat het niet raadzaam is om dergelijke markten aan de werking van de vrije krachten over te laten. In bijna alle landen, ook in de westerse, is een aantal dezer markten nu gereguleerd, opdat stabielere inkomens toevallen aan land- en mijnbouw. Verschillende vormen van regeling worden toegepast:

1. soms wordt er met de voorraden gemanipuleerd om de prijzen stabieler te houden;
2. in andere gevallen worden in- en uitvoer geregeld;
3. in weer andere gevallen gaat de regeling terug tot de processen van produktie en consumptie.

Het manipuleren met voorraden (zgn. buffervoorraden) stemt in beginsel overeen met wat de normale handel op termijnmarkten doet: de voorraden worden vergroot als de prijzen abnormaal laag zijn als gevolg van een zeer grote oogst en verkocht als de prijzen abnormaal hoog zijn als gevolg van een kleine oogst. Deze nuttige functie van de handel wordt soms beperkt door gebrek aan kapitaal. Regeringen kunnen grotere voorraden inzetten, omdat zij over meer kapitaal beschikken.
De regulering van in- en uitvoer is slechts een surrogaat voor de regeling van verbruik en voortbrenging. Deze laatste soorten regeling hebben voornamelijk ten doel het verbruik te beperken in geval van een tekort en het te stimuleren in geval van overvloed of de produktie te stimuleren als er een tekort bestaat dan wel te beperken in geval van overvloed.
Terwijl vele landen nationale regelingen hebben, is de noodzaak om de een of andere vorm van internationale beheersing te verwerkelijken in toenemende mate begrepen. De Grote Depressie, met zijn kunstmatig laag peil van de vraag, heeft een aantal regeringen ertoe gebracht, om zulke internationale overeenkomsten af te sluiten, bijv. de overeenkomsten voor rubber, tin, suiker en thee. Na de Tweede Wereldoorlog werd de afsluiting van 'goederenovereenkomsten' een officiële poli-

tiek in het raam van de Verenigde Naties en haar speciale organen, in het bijzonder de Voedsel- en Landbouworganisatie (FAO).

2.2.5 *Conjunctuurpolitiek*

Een afzonderlijk hoofdstuk in de beperking van de 'vrije krachten' is de behandeling van de zgn. conjunctuurgolven geweest. De 'vrije' volkshuishoudingen van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw hadden een min of meer regelmatige opeenvolging te zien gegeven van relatief hoge en relatief lage produktie, werkgelegenheid, inkomens en prijzen. In West-Europa was de gemiddelde duur van een golf ongeveer tien tot zeven en in de Verenigde Staten vier of drie jaar. Sommige van de dalingen, bijv. die in 1873 en 1890, namen nogal dramatische vormen aan: vele faillissementen en massawerkloosheid vergezelden deze 'crises'. De theoretici schonken heel wat aandacht aan dit verschijnsel en een groot aantal alternatieve theorieën werd geformuleerd. Slechts enkele waren er volkomen naast; de meeste bevatten enige elementen van waarheid. De algemene neiging van de verklaringen was natuurlijk om de onvermijdelijkheid van de cycli te suggereren; weinige gaven ook aandacht aan de 'politieke' vraag, hoe zij wellicht konden worden vermeden of ten minste konden worden teruggebracht tot minder gevaarlijke afmetingen. Verschillende theorieën, opgesteld door schrijvers die in het algemeen de werking van de vrije krachten bewonderden, neigden ertoe aan te tonen dat ten slotte alles weer in orde kwam en dat de depressie een noodzakelijke correctie was van tevoren gemaakte fouten. De theorieën van hen die kritisch stonden tegenover het stelsel van vrije ondernemingen, neigden ertoe aan te tonen dat de conjunctuur een der vele euvelen van het kapitalisme was en dat het kapitalisme zelf moest worden afgeschaft om de conjunctuur kwijt te raken.

Het was nog in deze geestestoestand dat de mensheid werd overvallen door wat waarschijnlijk wel de ergste depressie van alle tijden is geworden, de 'Grote Depressie', beginnende met de crisis van 1929. De daling was ongewoon sterk en in 1932 kwamen er werkloosheidspercentages voor van 30 en meer in de grote industrielanden. Met zulke cijfers voor ogen kon geen regering rustig blijven afwachten en de bevolking uitleggen dat dat alles een noodzakelijke correctie was van vroegere fouten en dat er niets tegen te doen was. Onder de druk der ge-

beurtenissen werden verschillende programma's voor werkverschaffing op grote schaal in werking gesteld, met name in Duitsland en de Verenigde Staten, en de conjunctuurtheorie maakte grote vorderingen onder leiding van lord Keynes. Niet snel genoeg echter om de politici reeds gedurende die depressie de juiste ideeën bij te brengen. In de Verenigde Staten werden verschillende onjuiste maatregelen genomen en pas in 1934 werden de juiste genomen. Het zakenleven in dat land, dat nog altijd veel argwaan koesterde tegen een uitgebreide regeringsinmenging, aanvaardde die politiek niet, waardoor zij minder effect had dan anders het geval had kunnen zijn.

Wij kunnen echter wel stellen dat in de naoorlogse periode zowel de theoretici als de politici, inbegrepen degenen uit de kringen van het zakenleven, beter op de hoogte waren van de ware aard van de conjunctuur en de mogelijkheden om haar intensiteit te beperken en dat de wereld daarvan sindsdien de vruchten heeft geplukt. Zeer kort gezegd, zijn conjunctuurgolven bewegingen in de totale vraag naar goederen en diensten, voor verbruik en investeringen, onder welke laatste ook de toenemingen van de voorraden begrepen zijn. De totale vraag bestaat uit de particuliere en de openbare vraag. De particuliere vraag vertoont intense schommelingen, vooral in de uitgaven voor investeringen. Er is niets tegen en veel voor om de openbare vraag de particuliere te doen compenseren of om de eerstgenoemde te beïnvloeden door een bevoegdheid van de overheid om de belastingtarieven te variëren. Fouten in de particuliere investeringen moeten worden gevolgd door correcties, dwz. door verminderingen wanneer de fout bestond uit overinvestering, of door vermeerderingen wanneer de fout bestond uit te geringe investeringen. Doch deze correcties moeten worden aangebracht in dezelfde bedrijfstakken als waar de fouten waren gemaakt. Er is geen behoefte aan een algemene vermindering van investeringen indien er overinvestering in slechts enkele industrieën geweest is. Er is geen norm voor het investeringspeil van een gehele volkshuishouding; dat kan zo hoog zijn als de bevolking verkiest, als het maar niet door inflatie wordt gefinancierd. Dit is een van de essentiële aspecten van compenserende overheidsfinanciën: zij moeten steeds zó werken dat zowel inflatie als deflatie wordt vermeden, dwz. ervoor zorgen dat het land als geheel niet meer besteedt dan het verdient door produktie.

Op deze wijze wordt het gebruik van enige der belangrijkste

instrumenten van de economische politiek thans begrepen. Door haar politiek van uitgaven — aan investeringen en verbruik — en van belastingen kan de regering de totale vraag zowel als de koopkrachtstroom voor investeringsgoederen regelen en ernstige afwijkingen tussen de produktiecapaciteit van een land en zijn capaciteit tot verbruiken en investeren vermijden.
Nu er twintig jaar verlopen zijn sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog, kunnen wij vaststellen dat de conjunctuurgolf tot zulke kleine afmetingen is teruggebracht, dat zij niet veel kwaad meer kan. Er blijft het probleem weliswaar van de stabilisatie van de inkomens der producenten van primaire goederen: doch dat kan op andere wijze worden opgelost. Ten gevolge van het succes van de anti-cyclische politiek is de verwachting van sommigen dat 'het kapitalisme ten onder zal gaan aan zijn eigen tegenstrijdigheden' door steeds heviger depressies niet langer realistisch. Het kapitalisme is vervangen door een gemengd stelsel, waarin ernstige depressies niet langer noodzakelijk of waarschijnlijk zijn.

2.2.6 *Structuurveranderingen*
Alle voorbeelden besproken in § 2.2.3-2.2.5 illustreren dit proces van structuurveranderingen onder de invloed van socialistische en andere arbeidersorganisaties, geholpen door moderne economische analyses van een constructieve aard. Een laatste voorbeeld moge nog worden toegevoegd: dat van de toegenomen invloed der arbeidersorganisaties op de algemene economische politiek. Vakbewegingen en de socialistische en andere arbeiderspartijen zijn in het begin van hun bestaan gevoeld als vreemde elementen, niet te verenigen met de grondslagen van het negentiende-eeuwse kapitalisme, en dat waren zij ook. Tegenwoordig zien wij dat deze organisaties bekleed zijn met officiële verantwoordelijkheden in het apparaat der planning en de economische raden die de regeringen adviseren over hun economische en sociale politiek. In verschillende landen is hun invloed thans aanzienlijk. Een voorwaarde voor zulk een nauwe samenwerking tussen vakbeweging en regering is een toestand van vertrouwen tussen deze twee en deze is niet mogelijk wanneer bijv. de arbeiderspartijen buiten de regering worden gehouden. Doch het is in de natuur der dingen dat stabiele regeringen slechts kunnen worden gevormd op de basis van coalities met de socialistische partijen.

Misschien de belangrijkste kant van de structuurveranderingen die wij besproken hebben, is hun rechtvaardiging door de moderne economische theorie. Het hoofdstuk van de 'welvaartstheorie' is een onvoldoende bekend hoofdstuk van de economische theorie; het is niet hetzelfde als de economie van de welvaartsstaat. Bedoeld hoofdstuk geeft de voorwaarden aan voor het maximum aan welvaart; en elke groep instellingen die te zamen een sociale orde vastleggen, kan aldus op zijn optimaliteit getoetst worden. De instellingen die wij heden ten dage in westerse maatschappijen hebben, zijn dichter bij het optimum dan de zuivere stelsels van vrij ondernemerschap. Deze laatste zijn slechts dan optimaal, wanneer:

1. voor alle produktietakken de marginale kosten boven de gemiddelde liggen;
2. geen produktie of activiteit externe effecten vertoont; en zelfs dan is er nog een derde voorwaarde nl.:
3. dat de inkomens zó worden herverdeeld, dat de marginale bevredigingsgraad van het inkomen voor alle gezinnen dezelfde is.

Activiteiten die niet voldoen aan voorwaarden 1 en 2, vereisen andere instellingen dan de vrije markt; zij verlangen in feite vormen van publieke activiteit, die niet al te veel verschillen van wat onze openbare sector verricht; en voorwaarde 3 vereist een omvangrijk belastingapparaat. Ook wanneer het niet vaststaat dat ons tegenwoordige gemengde stelsel aan de optimumvoorwaarden voldoet, is het toch zeer waarschijnlijk dat het dichter bij het optimum is dan het negentiende-eeuwse kapitalistische stelsel.

2.2.7 *Naar internationale integratie*

Na de Tweede Wereldoorlog begon er nog een andere structuurverandering in de westerse wereld: een tendentie tot het vormen van grotere politieke eenheden. In de bewoordingen die wij tevoren reeds hebben gebruikt, zullen wij dit een beweging naar een sterkere centralisatie in de economische besluitvorming noemen. Het is ook een proces van politieke centralisatie. Zowel om economische als om politieke redenen worden de meeste westerse landen als te klein beschouwd in de wereld van vandaag, waar de politiek in handen is van de 'reuzen', de Verenigde Staten, de Sowjet-Unie, en, in de toekomst, India en China.

Op zuiver economisch gebied is men van mening dat enkele

belangrijke instrumenten van economische politiek grotere oppervlakten behoeven voor een doelmatige hantering. De kern van de zaak is dat beslissingen over het gebruik van deze instrumenten van economische politiek niet alleen het welzijn beïnvloeden van het gebied waarin zij worden gehanteerd, doch ook dat van naburige gebieden. Als deze gebieden klein zijn, zullen de externe effecten van de betrokken politiek aanzienlijk zijn in vergelijking tot de interne effecten. De beslissingen moeten daarom niet worden overgelaten aan regeringen die verantwoordelijk zijn voor zulke kleine gebieden. Hun beslissingen zouden de externe effecten onvoldoende in rekening brengen. In gewone termen: handelsbelemmeringen beïnvloeden het welzijn van omliggende landen zowel als van het eigen land en moeten daarom niet worden opgelegd zonder bespreking met de omliggende gebieden. In de jaren dertig is dit vaak vergeten en vele van de toen genomen maatregelen zouden niet genomen zijn als het belang van de internationale gemeenschap een hoger gewicht had gekregen. De redenering is zowel toepasselijk op handelsbelemmeringen als op monetaire maatregelen, zoals devaluaties.

Sedert 1945 zijn er ettelijke instellingen tot stand gekomen die vormen van internationale samenwerking toepassen teneinde zulke minder juiste maatregelen te voorkomen. Het Internationale Monetaire Fonds oefent een zekere matigende invloed uit op eventuele wensen om monetaire maatregelen toe te passen en het GATT (de Algemene Overeenkomst omtrent Tarieven en Handel) organiseert de samenwerking op het gebied der handelspolitiek. Een sterkere vorm van samenwerking is toegepast in beperktere gebieden, zoals de Europese Economische Gemeenschap (EEG). In het Verdrag van Rome is vastgelegd dat er na ongeveer 12 jaar (na 1958) geen invoerrechten meer zullen worden geheven tussen de leden-landen.

Zulke beperkingen op de toepassing van sommige instrumenten kunnen voorbeelden van negatieve integratie genoemd worden, doch er zijn in het Verdrag van Rome ook enige voorbeelden van positieve integratie te vinden. Een gemeenschappelijke Investeringsbank en een Investeringsfonds verschaffen middelen om de ongewenste gevolgen tegen te gaan van de negatieve integratie. Sociale harmonisatie, dwz. de uniformering van een aantal sociale maatregelen, met name omtrent werktijden en vrouwenlonen, is een ander voorbeeld. Het belangrijkste voorbeeld is de gemeenschappelijke landbouwpoli-

tiek, bestaande uit de regeling van een aantal labiele markten binnen de EEG. Al deze voorbeelden vormen het begin van de vestiging van een meer gecentraliseerd economisch en sociaal beleid voor een groter gebied, hetgeen uiteindelijk de algemene welvaart gunstig zal beïnvloeden.
Het is een misverstand dat de Europese integratie een stap terug naar het laisser-faire is. Weliswaar poogt zij de concurrentie te versterken in een aantal markten, maar evenzeer bedoelt zij het raam te scheppen van een overheidsactiviteit en van publieke instellingen analoog aan de reeds in de individuele landen bestaande, doch over een groter gebied. Daardoor zullen enige van de kortzichtige nationale maatregelen onmogelijk worden gemaakt, die in de jaren dertig vele landen schade berokkenden.

2.3 PILOTEN VOOR HET ZUIDEN

2.3.1 *Einde van het kolonialisme*

In menig opzicht zijn de landen van het Zuiden in een vroeger stadium van ontwikkeling dan die in het Westen en het Oosten en de veranderingen die daar kunnen worden verwacht, zullen niet zo veel nieuwe trekken vertonen in vergelijking tot de twee andere delen van de wereld. Het nieuwe in het Zuiden is eerder dat deze landen nu hun eigen piloten krijgen, als wij het beeld van het vliegwezen weer mogen gebruiken. Vijftig jaar geleden waren vele landen van Azië en Afrika koloniën en andere, indien al niet koloniën in de politieke of juridische zin, waren toch koloniën in de economische betekenis van het woord. De grote verandering vond plaats in en na de Tweede Wereldoorlog. In een klein aantal jaren veranderde de status van India (en Pakistan), Burma, Laos, Vietnam en Indonesië van die van kolonie tot die van onafhankelijke landen. Helaas waren de Fransen en de Nederlanders minder goed in staat de nieuwe tijd te verstaan dan de Engelsen; daarom was het proces van de dekolonisatie langer voor hun vroegere koloniën dan voor de voornaamste voormalige Britse koloniën.
In de Arabische streek werd de inmenging van Europese landen ook verminderd. Er had daar geen volledig kolonialisme bestaan, doch een tussenvorm. De vraagstukken van dit gebied zijn ingewikkelder als gevolg van de creatie van de zionistische staat Israël en als gevolg van het gemengde karakter van de Algerijnse bevolking.

Een verbazingwekkend snel proces van dekolonisatie vond plaats in de rest van Afrika, waar na 1950 een groot aantal onafhankelijke staten gevormd werd. Ofschoon het proces nog niet voltooid is, verdwijnen de resten van het oude kolonialisme snel. Het laatste koloniale rijk dat bezig is uiteen te vallen, is het Portugese. Een toestand van een eigen karakter bestaat in Zuid-Afrika, waar het experiment van aparte gebieden voor de blanken en de gekleurde bevolking wordt begonnen, met weinig sympathie van de buitenwereld.
In Latijns-Amerika was het kolonialisme formeel al eerder beeindigd, doch er heerste een soort economisch kolonialisme ten gevolge van de omvangrijke buitenlandse belangen in deze landen. De verschuivingen in de wereld na 1945 veranderden ook deze verhoudingen en de machtspositie van buitenlandse investeerders.
Het algemene beeld dat wij aantreffen, is er een van toenemend zelfbewustzijn in alle landen van het Zuiden en van afnemende macht van buitenlandse zakenbelangen. De meer progressieve onder de buitenlandse firma's hebben de verandering begrepen en trachten vormen van samenwerking op een nieuwe basis te vinden. Een van de concessies die het hun verstandig voorkwam te doen, bestaat uit het opnemen van een stijgend aantal burgers uit die landen in hun bedrijfsleiding. Op deze wijze worden nieuwe piloten opgeleid, die van groot nut voor hun land kunnen zijn als tussenpersonen tussen de landen van het Zuiden en westerse kennis en zakenmentaliteit.

2.3.2 *Een meer bewuste ontwikkelingspolitiek*

Terzelfder tijd worden nieuwe piloten toegevoegd in de regeringsapparaten. De landen die hun onafhankelijkheid hebben verkregen, zoeken nieuwe doelstellingen. Zowel zij die hun onafhankelijkheid reeds bezaten, als de pas bevrijde landen worden gedreven door de algemene belangstelling voor economische ontwikkeling. Vanwaar deze algemene belangstelling voor een oud onderwerp? Ten dele, ongetwijfeld, omdat de communistische landen opmerkelijke successen op dit gebied hebben geboekt. Ten dele ook omdat de westerse landen, na veel zorgen over de Grote Depressie, tot dit oudere thema, dat het onderwerp was geweest van zoveel discussie in de eerste helft van de negentiende eeuw, terugkwamen. Doch de voornaamste reden, naar alle waarschijnlijkheid, was dat de armoede in de meeste landen van het Zuiden inderdaad ontstellend is en

dat het meest dringende probleem voor de massa hunner bevolking is, hun verbruik te verhogen. Ten slotte omdat nu wel vaststaat dat deze armoede niet onvermijdelijk is en dat er iets aan gedaan kan worden.
De regeringen begonnen ontwikkelingsplannen op te stellen en hier is het dat de nieuwe piloten opereren. In de dagen dat hun bevolkingen arm waren hadden de westerse regeringen hoogstens een programma ter 'bevordering' van de economische ontwikkeling. In tegenstelling daartoe had de Sowjet-Unie vanaf het begin der vijfjarenplannen ontwikkeling tot een duidelijk gesteld doel van haar politiek gemaakt. Het Zuiden koos een middenweg en stelde gemengde plannen op, waarin de overheid zelf op directe wijze zou optreden door het verzorgen van een infrastructuur (wegen, energie, scholen, woningen), doch ook indirect zou optreden door maatregelen ter stimulering van particuliere produktie (modelboerderijen, industriegebouwen voor kleinbedrijf, belastingmaatregelen, onderwijs). Hun benadering klopte opmerkelijk goed met het advies dat een welvaartseconoom heden ten dage zou geven: wij betoogden hiervoor dat deze gemengde maatschappij dichter bij het optimum zou kunnen zijn dan elk der extremen.
Grote aantallen van expert-piloten zijn nodig en de landen van het Zuiden kunnen hen niet allen op korte termijn leveren. De internationale organen van de Verenigde Naties staan hen bij door deskundigen uit het Westen en Oosten beschikbaar te stellen en hetzelfde gebeurt door de afzonderlijke landen van West en Oost. Het type westerlingen op deze posten is anders dan de vroegere piloten, ofschoon sommigen van het oude type nog steeds actief zijn. Eén groep bestaat uit nieuwe wetenschapsmannen, geboeid door het werk van de ontwikkelingsdeskundige, en zonder zakenbelangen. Een andere groep bestaat uit de moderne zakenlieden die hun nieuwe positie begrijpen: zij willen hun zaak drijven binnen het nieuwe kader en zij zijn zeer waardevol door hun praktische kennis. Een laatste groep, die snel in belang afneemt, droomt nog steeds van de oude tijd en speelt soms een politieke rol tegen de nieuwe regering. Hun dromen moeten worden opgegeven; zij zullen niet in staat zijn de nieuwe politieke situatie te veranderen omdat het dekolonisatieproces niet te stuiten is.

2.3.3 *Tendenties tot internationale integratie*

Het Zuiden kan zich niet onttrekken aan die andere tendentie

van vandaag, nl. tot nauwere samenwerking tussen landen en tot grotere eenheden. Met afnemende transportkosten en toenemende produktie zal de noodzaak van grotere administratieve eenheden en grotere markten ook toenemen. Bovendien zal het integratieproces in Europa soortgelijke processen elders wenselijk maken, alleen al van een politiek gezichtspunt uit: om succes te boeken bij handelsbesprekingen zal het Zuiden een concentratie van economische macht behoeven als een tegenkracht tegen de onderhandelingspositie der Europeanen. Doch het scheppen van grotere eenheden op zich zelf is economisch belangrijk. Er is een reëel gevaar van het opkomen van een wijdverbreide inefficiëntie als alle landen onafhankelijk van elkaar optreden. Vanuit economisch gezichtspunt gezien zijn vele landen van het Zuiden te klein. Het is van vitaal belang voor hen om industriële eenheden van optimale grootte te scheppen. Doch in de zware industrie zijn deze eenheden zó groot dat zij slechts levenskrachtig zijn in een markt die verre de potentiële interne markt van de meeste onderontwikkelde landen overtreft. Samenwerking tussen landen bij het vestigen van zulke bedrijven en hun marktgebieden is daarom nodig.

Het is niet gemakkelijk voor een land dat juist zijn nationale onafhankelijkheid heeft bereikt, om onmiddellijk daarna onderhandelingen te beginnen om een deel van zijn soevereiniteit weer op te geven. De regeringen van de voormalige koloniën zijn er te zeer op gebrand hun autonomie te bewaren. Dit kan de verklaring zijn voor het feit dat de eerste pogingen tot integratie in het Zuiden in Latijns-Amerika zijn gedaan. Twee integratieprocessen, waarin de Economische Commissie voor Latijns-Amerika (CEPAL) een rol heeft gespeeld, zijn daar aan de gang, terwijl het GATT een alternatief opstelde. Het ene betreft een nauwe samenwerking tussen de vijf Middenamerikaanse staten, terwijl het andere tot doel heeft de integratie van geheel Latijns-Amerika, doch voor het ogenblik een vrijhandelszone tussen enige der belangrijkste landen van deze streek.

Het volgende voorbeeld heeft betrekking op de Arabische streek. Verschillende initiatieven zijn in uitvoering. Dat van de Arabische Liga is het belangrijkste; het is reeds in werking en heeft enige verminderingen in de handelsbelemmeringen tot stand gebracht; bovendien is er een gemeenschappelijke investeringsbank georganiseerd. Naast zijn economisch, heeft het ook een cultureel programma. Een voorbeeld van partiële

integratie binnen de streek is het voorstel de drie landen van de Maghreb te verenigen, Marokko, Algerië en Tunesië. Zeer onlangs hebben vijf Arabische landen besloten een gemeenschappelijke markt te sluiten.
Latijns-Amerika en de Arabische streek hebben het grote voordeel van een gemeenschappelijke taal (als wij het feit negeren dat de taal van Brazilië niet dezelfde is, ofschoon nauw verwant). Dit geldt in slechts veel beperkter mate voor de rest van het Zuiden. In Afrika en Azië is er een groep landen die Engels en een andere groep die Frans als zijn tweede taal heeft, doch alleen als zijn tweede. Doch deze groepen zijn geografisch niet zo aaneengesloten als Latijns-Amerika of de Arabische streek. Om al deze redenen zal integratie in Azië en Afrika niet zo eenvoudig zijn — ook omdat enkele landen zó groot zijn dat zij het niet nodig hebben. Toch is hier en daar een begin gemaakt, ondersteund en uitgewerkt door de Regionale Commissies van de Verenigde Naties, respectievelijk de ECA en de ECAFE. Wij moeten hopen dat deze in de toekomst succes zullen hebben; doch er zal veel werk en overreding voor nodig zijn.

2.3.4 *Sociale veranderingen*
In vele, zo niet in alle landen van het Zuiden is de sociale structuur nog niet aangepast aan de eisen van een moderne economische ontwikkeling. In de regel zijn de feodale krachten en instellingen nog sterk, ook wanneer zij formeel reeds zijn uitgeschakeld. Zo'n formele uitschakeling verandert niet ineens het patroon der verhoudingen en houdingen, samenhangend met de feodale structuur. Zoals de meeste menselijke houdingen, veranderen deze slechts langzaam. Daar kapitaal en intellectuele vorming schaars zijn, zijn hun marginale waarden hoog en is de inkomensverdeling zeer ongelijk. Het aantal industriearbeiders is betrekkelijk gering in bevolkingen die nog steeds voor een zeer groot deel landelijk zijn. De massa-organisaties die de progressieve denkbeelden verbreiden in westerse landen — vakbeweging en progressieve partijen — ontbreken of zijn nog geen echte massa-organisaties, ofschoon soms hun macht groter is dan hun ledenaantallen zouden doen denken.
Een begin van sociale verandering kan worden waargenomen. Grondbezithervormingen, waardoor grote landgoederen worden verdeeld, zijn in verschillende vormen ingevoerd, doch een krachtige uitvoering heeft niet altijd plaats. De informele krachten die zich er tegen verzetten, zijn sterk en de regeringen

vaak zwak. In vele landen moeten zij nog komen.
Als gevolg van de overvloed aan ongeschoolde arbeiders zijn de lonen voor hun soort werk vaak zeer laag en heerst er grote werkloosheid. De arbeiders zijn zeer afhankelijk van hun werkgevers en dit leidt tot een houding van onderdanigheid. Helaas buiten niet alleen de werkgevers, doch zelfs de wat beter gesitueerde geschoolde arbeiders en de bazen de ongeschoolden uit. De algemene atmosfeer is in hoge mate ondemocratisch en verandert slechts langzaam. Als reactie daarop zijn de vakbonden vaak zeer cynisch ten aanzien van hervormingen en neigen zij er eerder toe revolutionaire propaganda te maken in plaats van constructieve samenwerking met de regering te bepleiten.
Een begin is gemaakt met sociale wetgeving en verzekering, doch gewoonlijk zijn deze slechts toepasselijk op betrekkelijk kleine, bevoorrechte groepen, zoals kantoorbedienden of de employés van enkele staatsbedrijven en bijna nooit op de massa van de landarbeiders. Deze politiek is begrijpelijk omdat het algemene inkomenspeil zo laag is, maar het gevaar ervan is dat het een afstand schept tussen de arme massa en de kleine groepen geschoolden en employés. Soms is deze toestand een overblijfsel van het koloniale tijdperk en zou geleidelijk moeten worden veranderd.
Onderwijs is een ander stuk sociale politiek waarmee een enkel begin is gemaakt, doch veel blijft te doen. Gewoonlijk zijn de hulpbronnen van het land zelfs niet voldoende om de uitvoering te gedogen van wetten tot verplicht lager onderwijs. Opnieuw vormt een geleidelijke invoering van dergelijk onderwijs het beste compromis tussen het wenselijke en het mogelijke.

3 | Bloeiende en kwijnende volkshuishoudingen

3.1 ECONOMISCHE STELSELS IN WERKING

3.1.1 *Hoe volkshuishoudingen in het algemeen functioneren*

In dit hoofdstuk beschrijven wij de werking van de economische wereldstelsels als vorm van samenwerking tussen de produktiefactoren — beschreven in hoofdstuk 1 — in een raam van sociale en economische instellingen — beschreven in hoofdstuk 2 — en de motieven achter deze samenwerking. Ofschoon het raam verschillend is in de verschillende delen der wereld, hebben de economische processen veel gemeen dat op een algemene wijze kan worden beschreven en begrepen. In alle stelsels zien wij de mens optreden in een dubbele rol: hij is zowel de aanbieder van de produktiefactoren als de ontvanger van de eindprodukten, die bedoeld zijn om te worden verbruikt of geïnvesteerd. Stromen goederen en diensten bewegen zich van de natuur door een ingewikkeld netwerk van produktie-eenheden totdat zij een eindbestemming bereiken. Gedurende het produktie- en distributieproces is de mens daarbij betrokken als de aanbieder van arbeid, kapitaal en grond en aan het eind is hij erbij betrokken als verbruiker of investeerder. Voor zijn bijdrage tot de produktie ontvangt hij een inkomen dat hij uiteindelijk besteedt aan verbruik, belastingen of investeringen. Er zijn ook belastingen die direct van de produktie-eenheden naar de staat vloeien en de staat besteedt de opbrengst, evenals de gezinnen, aan verbruik of investeringen. Overheidsconsumptie geschiedt óf voor de bevrediging van collectieve behoeften óf voor het aanbieden van kosteloze diensten. Investeringen, of zij nu worden ondernomen door de overheid, door ondernemingen of door personen, verhogen het produktieve vermogen van de volkshuishouding. Alle inkomens- en uitgavenstromen kunnen worden samengevat in een stelsel van financiële stromen, ten dele een weerspiegeling van de materiële stromen, doch in de omgekeerde richting bewegend. De financiële stromen binnen elk land worden uitgedrukt in de nationale geldeenheid en het papier dat daarbij voor de betalingen wordt gebruikt, is alleen geldig binnen het land.

De afzonderlijke landen zijn de bouwstenen van de internatio-

nale gemeenschap. Sommige hunner produkten worden naar andere landen uitgevoerd en sommige der goederen die zij gebruiken in hun produktieproces, worden ingevoerd uit andere landen. Uitvoer en invoer omvatten ook diensten, zoals vracht- en toeristendiensten. Uitvoer en invoer zijn niet altijd gelijk in waarde; het 'overschot op lopende rekening' is het verschil tussen de twee. Invoer moet worden betaald met een buitenlands betaalmiddel. Dit kan worden verkregen door het verkopen van uitvoergoederen. Als de opbrengsten niet voldoende zijn voor het betalen van de invoer is er een tekort op de lopende posten van de betalingsbalans; het verschil moet worden betaald óf uit voorraden tevoren geaccumuleerde vreemde valuta, óf met goud, óf nieuwe kredieten moeten worden gevraagd. De vreemde betaalmiddelen die nodig zijn voor het betalen van de invoer, zijn niet altijd dezelfde als die, die uit de uitvoer verkregen zijn, of beschikbaar zijn als voorraad dan wel uit nieuwe kredieten. Sommige soorten kunnen worden omgewisseld in andere en dat kan het probleem oplossen. Sommige andere kunnen niet worden omgewisseld en dat schept een nieuw probleem: het kan aanleiding geven tot veranderingen in de uitvoer, om op die manier de gewenste soort geld te krijgen; of door veranderingen in de invoer, teneinde de beschikbare geldsoorten te benutten.

3.1.2 *Kwantitatieve veranderingen in externe factoren*
In hoofdstuk 1 hebben wij de kwalitatieve veranderingen besproken die in de laatste halve eeuw zijn opgetreden in de 'data' of wel de 'externe factoren' die de volkshuishouding bepalen. De economische geschiedenis van deze vijftig jaar is ook beïnvloed door de kwantitatieve veranderingen die opgetreden zijn. Deze zullen thans in het kort worden besproken. Zij zijn de elementen die gebruikt worden in kwantitatieve modellen van de economische bewegingen, zowel lange- als korte-termijnbewegingen, van de wereld als geheel.
Veranderingen in natuurlijke hulpbronnen vormen nog steeds een van de voornaamste soorten onzekerheden in het economische leven. De toevallige schommelingen in oogstopbrengsten van jaar tot jaar kunnen wel 20% zijn van de totale opbrengst. De lange-termijnveranderingen in de landbouwproduktie zijn slechts langzaam en zijn ten dele toe te schrijven aan het in cultuur brengen van nieuwe grond en ten dele aan de technische vooruitgang die wij thans zullen bespreken.

De technische vooruitgang, in zijn vele vormen die in hoofdstuk 1 zijn besproken, heeft een tamelijk geleidelijke stijging in de arbeidsproduktiviteit ten gevolge. Het tempo ervan is geschat op 1 à 2% per jaar. Het overblijvende moet worden toegeschreven aan toenemingen van de hoeveelheid kapitaal en de verbetering in de opleiding, die interne factoren vormen. In de laatste tientallen jaren zijn al deze processen versneld, met als resultaat toenemingen in de arbeidsproduktiviteit tot soms het dubbele van het gemiddelde cijfer over de negentiende eeuw in het Westen en nog meer in de landen van het Oosten.
Het aanbod van arbeid is ook naar hoeveelheid toegenomen: gedurende tientallen jaren is de wereldbevolking vermeerderd met ongeveer 1% per jaar. In de laatste decennia zijn de stijgingstempi der bevolkingscijfers in het Westen in het algemeen lager geweest. In sommige dezer landen, waaronder de Verenigde Staten, zijn zij echter hoger dan 1%. De ontwikkelingslanden bevinden zich nu in een fase van zeer snelle bevolkingsgroei, zoals 2% in India en 3% in Latijns-Amerika.

3.1.3 *Politieke geschiedenis*

Economische en politieke geschiedenis zijn nauw met elkaar verbonden. Soms zijn zij moeilijk te scheiden en is het moeilijk vast te stellen welke de oorspronkelijke oorzaken of autonome factoren zijn geweest. Op korte termijn kan het politieke raam in vele opzichten als autonoom worden beschouwd; doch de veranderingen op lange termijn in de politieke instellingen hebben vaak een economische basis. In deze paragraaf zal een poging worden gedaan om de hoofdlijnen van de autonome politieke gebeurtenissen aan te geven die de veranderingen op korte termijn van het economisch gebeuren beïnvloed hebben.
In 1913 was Europa nog het politieke wereldcentrum, waar bijna alle belangrijke beslissingen werden genomen. De Verenigde Staten waren echter bezig deze rol over te nemen ten gevolge van hun groeiende economische macht. Politiek gezien was Europa het toneel van een evenwicht tussen elkaar tegenwerkende krachten; een labiel evenwicht. Na 1871 hebben zich de conflicten tussen de voornaamste mogendheden geconcentreerd rondom de koloniale of 'imperialistische' belangen.
In 1914 werd de fundamentele labiliteit van het evenwicht gedemonstreerd door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. De op expansie beluste economische en militaire machten van

Duitsland, met enkele bondgenoten, botsten met de oudere mogendheden Groot-Brittannië en Frankrijk, toen nog de centra van enorme koloniale rijken, en met de achterlijke, half feodale mogendheid Rusland. Het conflict was voor een groot deel van de aard zoals het marxisme het zag, nl. een imperialistisch conflict. Men moet er echter de reserve aan toevoegen dat de moederlanden Groot-Brittannië en Frankrijk zelf meer democratisch waren dan Duitsland. Na enige tijd voegden zich de Verenigde Staten bij Engeland en Frankrijk in de strijd met Duitsland, ten dele wegens de culturele banden met Engeland, doch voornamelijk om het machtsevenwicht te handhaven en wellicht ook om de democratie te versterken. Dientengevolge werd het Duitse militarisme verslagen. Tegelijkertijd maakte de sociale vooruitgang een zeer belangrijke sprong.
In Rusland viel het tsaristische regime en nam, na een kort democratisch intermezzo, de communistische vleugel van de socialistische partij de macht over. De vergaande consequenties van deze verandering zijn nu duidelijk genoeg. In de rest van Europa vond ook een politieke aardverschuiving plaats. Na de uitschakeling van de monarchistische en militaire regeringen moest het vacuüm in Midden-Europa door de democratisch-socialistische partijen worden opgevuld. In West-Europa bereikten de arbeiders een reeks verbeteringen in hun toestand en aanzien. Leden van de democratisch-socialistische partijen kwamen in aanmerking om minister te worden en namen bij verschillende gelegenheden deel aan de regering. Een versnelling in de sociale wetgeving en verzekering veranderde het sociale aanzicht van West- en Centraal-Europa.
De Eerste Wereldoorlog was een geweldige schok voor de volkshuishoudingen van de betrokken landen. Nooit tevoren waren zulke spanningen, materiële en financiële, opgetreden. De oude theorieën, gebaseerd op de gedachte van het laisser-faire, konden geen methoden aan de hand doen om hun op effectieve wijze baas te worden. Reeds gedurende de oorlog waren sterke afwijkingen van het stelsel der vrije ondernemingen nodig geweest. Na de oorlog werden de problemen waar het in feite om ging niet altijd goed onderkend en de ene economische moeilijkheid na de andere deed zich voor. Deze moeilijkheden gaven een zekere impuls aan de politieke en sociale reacties op de naoorlogse veranderingen in de sociale structuur en een politieke tegenstroom van reactionaire tendenties zette in. De Grote Depressie die in 1929 begon, en die op-

nieuw niet goed begrepen werd, kon slechts de politieke tegenstellingen versterken. De uiterste vorm van reactie, die wij fascisme noemen, verbreidde zich meer en meer en het Duitse 'nationaal-socialisme' was zijn slechtste verschijningsvorm. Democratie en menselijkheid werden overboord geworpen. Een culturele terugval naar middeleeuwse standaarden dreigde.
Een lange reeks fouten van anderen bracht de nazi-partij aan de macht en het gevolg was de Tweede Wereldoorlog. Dit was geen imperialistische oorlog in marxistische zin. Het was voornamelijk een ideologische strijd met twee inzetten. Voor de westerse landen Groot-Brittannië en Frankrijk, en later voor de Verenigde Staten, was het een strijd vóór de democratie en tegen dictatuur en barbaarsheid. Voor de Sowjet-Unie, die er later in betrokken werd, was het een strijd tussen fascisme en socialisme, beide op totalitaire basis georganiseerd. De Duitse nazi's waren geallieerd met de Italiaanse fascisten en de Japanse militaristen. De alliantie tussen de Sowjet-Unie en de westerse democratieën was slechts opportunistisch, zoals wordt geïllustreerd door het tijdelijke verdrag tussen de Sowjet-Unie en nazi-Duitsland in 1939.
Opnieuw werd een groot deel van de wereld in de strijd betrokken; de economische en sociale schok was zelfs groter dan die door de Eerste Wereldoorlog werd veroorzaakt. Opnieuw bracht het einde van de oorlog een sociale aardverschuiving, zelfs in de landen van de overwinnaars. Deze keer was het de koloniale structuur die bezweek. De koloniën hadden hun samenwerking met de 'moederlanden' slechts gegeven na een belofte van onafhankelijkheid. Deze belofte moest worden ingelost en zo gebeurde het ook, zij het niet altijd van ganser harte.
Nadat de fascistische mogendheden verslagen waren, werd het toneel beheerst door de communistische machten, concurrerend met het gemengde westerse systeem, met als toeschouwers de ontwikkelingslanden.

3.1.4 *'Data' en economische ontwikkeling: kwantitatieve samenhangen*

De factoren die wij hebben aangegeven, bepalen te zamen de economische ontwikkeling of veranderingen, zowel op korte als op lange termijn, in alle economische stelsels. Doch de reactiepatronen op deze factoren kunnen kwantitatief verschillend zijn. Zo hangen de verbruiksuitgaven van de consumenten

af van hun beschikbare inkomen, doch de kwantitatieve relatie tussen beide kan per land verschillen. In arme landen zullen de verbruikers een groter deel van hun inkomen besteden dan in welvarender landen. Het volume der investeringen zal afhangen van de financiële hulpmiddelen van particuliere en openbare bedrijven, particuliere consumenten en regeringen; doch de relatieve belangrijkheid van deze groepen in het investeringsproces varieert enorm tussen landen en regimes. De prijzen zullen worden bepaald door de produktiekosten en door het peil van de vraag in vergelijking tot de produktiecapaciteit, doch het mechanisme waardoor deze twee variabelen de prijzen beïnvloeden is verschillend in de westerse en in de communistische landen. Het geheel van deze kwantitatieve samenhangen, dat wiskundig kan worden vastgelegd in een aantal coëfficiënten, vormt de 'structuur' van een volkshuishouding.
Daar produktie en verbruik de meest belangrijke activiteiten in elke volkshuishouding zijn, zullen wij in dit hoofdstuk de economische ontwikkeling van de verschillende delen der wereld en enkele grote landen voornamelijk bespreken aan de hand van de veranderingen van deze twee grootheden in de loop van de tijd. In deze paragraaf trachten wij het mechanisme samen te vatten dat het produktie- en verbruikspeil bepaalt. Op korte termijn wordt de produktie bepaald door de uitgaven van alle groepen der bevolking — gezinnen, produktiehuishoudingen, overheidsdiensten — voor goederen en diensten, dwz. het initiatief is grotendeels aan de vraagzijde. De vraag bestaat uit zowel de vraag naar verbruiks- als die naar investeringsgoederen. Zoals reeds opgemerkt, hangt de omvang van de vraag in aanzienlijke mate af van de financiële middelen van de potentiële kopers. Dit geldt echter niet voor grotere ondernemingen en voor de regering. Grotere ondernemingen besluiten soms om minder te besteden dan zij kunnen, nl. als zij het niet mogelijk achten de vermeerderde produktie te verkopen. Regeringen kunnen een bewuste politiek voeren om minder te besteden dan mogelijk is. In zekere zin zijn hun bestedingsmogelijkheden onbegrensd, omdat zij het recht hebben geld te scheppen. Bovendien zullen regeringen, door de belastingpolitiek die zij volgen, bewust of onbewust de koopkracht regelen die in de handen van consumenten en producenten wordt gelaten. Daardoor regelen zij eveneens de omvang van het verbruik. Slechts een heel kleine groep zeer rijke consumenten kan autonoom bepalen hoeveel zij zullen verbruiken en hoeveel zij ter

beschikking willen stellen van producenten en regeringen (dwz. sparen).
Sommige van de onverwachte bewegingen in de investeringsuitgaven komen voort uit de reeds vermelde verwachtingen van particuliere ondernemers omtrent de hoeveelheid die zij in de toekomst menen te kunnen verkopen. Ofschoon ook andere krachten een rol spelen — bijv. de zgn. 'flexibele accelerator' — en ofschoon verwachtingen ten dele zijn gebaseerd op tendenties uit het verleden, is het niet mogelijk geweest om met veel nauwkeurigheid vast te stellen wat de particuliere investeringen op de korte termijn bepaalt. Soms zullen politieke gebeurtenissen hen sterk beïnvloeden, zoals 'gebrek aan vertrouwen' in de overheidspolitiek.
De bewegingen op langere termijn in de produktie worden veel meer bepaald door de produktiecapaciteit, dus door de aanbodzijde. Ofschoon niet alle capaciteit steeds wordt benut, is het ongebruikt laten meestal een tijdelijk verschijnsel. Op iets langere termijn zullen nieuwe markten worden gevonden of gecreëerd of zullen de verkopen worden verhoogd door prijs- of belastingmaatregelen. Daarom wordt op langere termijn de stijging der produktie bepaald door die der produktiecapaciteit, die een direct gevolg is van de investeringen. Tegelijkertijd bepalen deze laatste ook welk deel van het nationale inkomen overblijft voor verbruik.
Aanzienlijke veranderingen in de produktie zullen alleen over lange perioden worden waargenomen, omdat de capaciteitstoename in een bepaald jaar slechts klein is in vergelijking tot de reeds bestaande capaciteit. De hoge groeipercentages in de produktie van sommige goederen, die in het begin van de ontwikkeling optreden, brengen dan ook veranderingen in de samenstelling van de produktie teweeg. Bij toenemend verbruik zal er relatief minder vraag naar de eerste levensbehoeften komen, zoals voedsel, en relatief meer vraag naar luxegoederen. Een grotere produktie zal in het begin van de ontwikkeling alleen mogelijk zijn indien een groter deel industriële produktie wordt. In een later stadium zal zelfs de industriële produktie relatief minder belangrijk en zullen diensten belangrijker worden.
Aangezien de grotere besparingen meer kapitaal brengen, zullen de relatieve schaarste van kapitaal en de relatieve overvloed van arbeid afnemen bij toenemende produktie. Dit zal tot een gelijkere inkomensverdeling en tot stabielere sociale verhoudingen leiden. Natuurlijk kunnen, onafhankelijk daarvan, poli-

tieke voorkeuren eveneens bijdragen tot verbetering van de sociale verhoudingen.

3.2 HET OOSTEN: DE SNELSTE GROEI

3.2.1 *Cijfers over de communistische groei*

Langzamerhand zijn een groot aantal cijfers beschikbaar gekomen over de ontwikkeling van de Sowjeteconomie en, sedert 1945, over de volkshuishoudingen van de andere communistische landen.

Het is echter niet zo gemakkelijk om vergelijkingen te maken tussen de volkshuishoudingen van het Oosten en die van het Westen en het Zuiden, omdat de definities, gebruikt voor enkele belangrijke begrippen zoals nationaal inkomen en nationale produktie, verschillend zijn. Vergelijkingen zijn ook moeilijk omdat de prijsstructuur in de communistische landen anders is: kapitaalgoederen zijn er relatief veel goedkoper dan consumptiegoederen, omdat hun prijzen niet, wat het Westen zou noemen een omzetbelasting bevatten die de verbruiksgoederenprijzen wel, en voor ongeveer 40% van hun kleinhandelswaarde, bevatten. Ten slotte wordt de vergelijking bemoeilijkt doordat de officiële produktie-indexcijfers van de Sowjet-Unie dubbeltellingen bevatten en naar onze mening onjuist gewogen zijn. Vergelijkingen kunnen pas worden gemaakt nadat zorgvuldige correcties zijn aangebracht. Verschillende westerse economisten hebben gepoogd dit te doen en het daaruit verkregen beeld is ongeveer als volgt.

In de eerste jaren van het bestaan van de Sowjet-Unie bevond zich de produktie op een zeer laag peil als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, de burgeroorlog en een aantal maatregelen die later werden herzien. Het experimenteren ging door en er volgden meer herzieningen, maar het is bijna vanzelfsprekend dat de grootste fouten in het begin werden gemaakt. Dit geldt voor vrijwel elk nieuw bewind. In 1928 was het produktieniveau niet veel hoger dan in 1913. In 1928-1929 begon het eerste vijfjarenplan en van toen af begon de produktie sneller te stijgen. Tussen 1928 en 1940 was de groei van het reële bruto nationaal produkt, volgens de schattingen van prof. Abram Bergson, 5 à 10% per jaar; tussen 1940 en 1950 was het, ondanks de oorlog, 2% per jaar; en over de periode 1950-1958 schatten verschillende schrijvers dat het jaarlijkse groeipercentage 7 bedroeg.

De indruk die men van deze cijfers krijgt, is dat een vrij regelmatige groei van ongeveer 7 of 8% per jaar nu normaal is. Er zijn schommelingen, vooral ten gevolge van de fluctuaties in de landbouwproduktie. De jaren 1962 en 1963 gaven achtereenvolgens twee slechte landbouwjaren, waardoor de groei van het gehele nationale produkt werd belemmerd. Het is nog te vroeg om hierover een meer definitief oordeel te geven; wij zullen daarvan afzien. Het investeringsvolume, naar westerse maatstaven gemeten, bedraagt ongeveer 25% van het nationaal inkomen, hetgeen correspondeert met een kapitaalcoëfficiënt van ca. 3 jaar. Het investeringspercentage verandert niet veel meer, hetgeen betekent dat de stijgingsvoet van het verbruik overeenkomt met die van het inkomen. Het duurde echter lang eer de consumptie begon te stijgen. Men schat dat de reële lonen in 1940 lager waren dan in 1928 en toen waren zij reeds lager dan in 1913.

3.2.2 *Resultaten van het communistisch bewind*

Wij moeten eerst vaststellen dat het groeipercentage van het nationale produkt in de Sowjet-Unie, hiervoor besproken, gunstig is in vergelijking tot de gebruikelijke groeipercentages in de kapitalistische landen vóór 1914. Voor de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk was de normale groeivoet ca. 3% en het investeringspercentage dicht bij 11 of 12%. Wij kunnen er aan toevoegen dat tot 1914 andere westerse landen soortgelijke groeisnelheden vertoonden, doch dat na 1950 continentaal West-Europa een groeivoet van ongeveer 5% per jaar te zien gaf.

Het is niet juist te zeggen dat de snellere groei van de Sowjet-Unie toe te schrijven is aan de voordelen van het communistische stelsel. De directe oorzaak ervan is het hogere investerings- (en spaar-)percentage en dit kan ook wel worden bereikt in niet-communistische landen, zoals het voorbeeld van Japan aantoont. Maar men moet toegeven dat een centraal geplande volkshuishouding gemakkelijker een hoog investeringspercentage kan bereiken dan een vrije-verkeershuishouding. Zulk een hoger investeringspercentage is immers slechts de keerzijde van een lagere verbruiksquote dan anders mogelijk zou zijn geweest en het hogere groeitempo is het resultaat van zowel de hogere investeringsquote als van het stelsel. Zoals wij in hoofdstuk 2 zagen, waren de voornaamste kenmerken daarvan openbaar bezit der produktiemiddelen en planning tot in

details. Het is niet zo gemakkelijk om te zeggen welke invloed op de groeivoet en op de algemene produktiviteit door elk van deze twee elementen is uitgeoefend. Er zijn geen duidelijke aanwijzingen dat gemeenschapsbezit veel bijdraagt tot de produktiviteit. Planning tot in details betekent boven alles, zoals wij hebben gezien (§ 2.1.2), het vermijden van ongebruikte capaciteit. Aangezien in de westerse landen vóór 1930 de ongebruikte capaciteit van de orde van grootte van 15% was, kunnen wij misschien stellen dat de produktie ongeveer 20% hoger komt te liggen (nl. op het peil $^{100}/_{85}$) en op dat niveau zal blijven, zolang er geen nieuwe investeringen geschieden. Het grootste deel van de toeneming is echter aan de investeringen toe te schrijven, en slechts 20% aan planning.
Het is nog altijd mogelijk dat de toeneming van de produktie bereikt door een eenheid investeringen in de Sowjet-Unie hoger ligt dan in de westerse landen. Dit zou tot uitdrukking moeten komen in een lagere kapitaalcoëfficiënt in de Sowjet-Unie dan in het Westen. Opnieuw zijn vergelijkingen moeilijk, maar er is wel enige aanwijzing dat de coëfficiënt inderdaad lager is. Het verschil is echter niet groot en kan worden verklaard door twee factoren, nl.:

1. het reeds vermelde effect van de planning; en
2. de verwaarlozing van de woningbouw in de Sowjet-Unie tot ongeveer 1956.

Woningbouw is een vorm van investering die zeer weinig bijdraagt tot het nationale produkt, statistisch gesproken, en zijn verwaarlozing betekent een gunstige kapitaalcoëfficiënt. Doch het betekent ook een afwijking van de voorkeur der verbruikers, die eens moet worden gecorrigeerd.
Wij moeten dit onderwerp niet verlaten zonder er de lezer aan te herinneren welk belangrijk aandeel door het onderwijs werd geleverd aan de versnelde groei van de Sowjetvolkshuishouding. Onze voorlopige conclusie kan zijn dat hoge investeringen in materiële activa zowel als in mensen, te zamen met planning, tot het gunstige resultaat hebben gevoerd; het grootste deel van dit resultaat is te danken aan de hoge investeringen.

3.2.3 *Terugslagen in en onderbrekingen van de groei*

Wij hebben al vastgesteld dat de geschiedenis van de Sowjet-economie gekenmerkt werd door mee- en tegenvallers, soms van een dramatisch karakter. In deze paragraaf geven wij een

kort overzicht van de voornaamste terugslagen en onderbrekingen.
In de eerste periode van het bewind had de Eerste Wereldoorlog de produktiecapaciteit reeds verlaagd en veroorzaakte de burgeroorlog, met buitenlandse interventie, een verdere terugslag. Het achterwege blijven van een herleving van de produktie moet worden toegeschreven aan een aantal radicale en doctrinaire maatregelen van het bewind, zoals socialisatie zonder schadevergoeding, gedwongen leveringen van landbouwprodukten en een op gelijkheid gerichte inkomenspolitiek. Gedurende een reeks van jaren experimenteerden de machthebbers met vele soorten maatregelen, gevolgd door herzieningen om de moeilijkheden op te lossen die zij hebben opgeroepen. Wij stelden al vast (§ 2.1.4), dat hun landbouwpolitiek een bijna aaneengesloten reeks van zetten en tegenzetten was. Omstreeks 1930 veroorzaakte de zeer lage landbouwproduktie grote moeilijkheden. De industriële produktie steeg echter, in tegenstelling tot wat in het Westen gedurende de Grote Depressie geschiedde.
Natuurlijk bracht de Tweede Wereldoorlog met zijn nasleep een grote terugslag in de groei. Niet alleen moest een toenemend deel van de produktie worden gericht op militaire goederen, doch grote verwoestingen en zware verliezen aan mensen verminderden eveneens de economische capaciteit, om maar te zwijgen van het menselijk lijden, dat veel ernstiger was in Oost-Europa dan in West-Europa. Na de oorlog vergde de wederopbouw grote inspanningen. Toen begon ook nog de wedloop in kernbewapening. Voor de Sowjet-Unie was het onaanvaardbaar dat de Verenigde Staten het monopolie van de atoombom zouden hebben. De aanzienlijke middelen besteed aan de ontwikkeling van kernwapens, hadden succes. Niettemin behielden de Verenigde Staten kwantitatief de overmacht.
De Sowjet-Unie hield een grote conventionele gewapende macht op de been, die ook een vermindering van de investeringsmogelijkheden betekende.
Omstreeks 1956, toen Chroesjtsjow op het 20ste Congres van de Communistische Partij zijn beroemde rede tegen Stalins methoden hield, bracht de druk der verbruikers de regering ertoe enige veranderingen in de richting van meer verbruik door te voeren, doch kort nadien werd de bekende prioriteit voor de zware industrie hersteld. Er was geen duidelijke verandering in het groeitempo.

Op het 22ste Partijcongres in 1961 werd een programma aangekondigd voor de jaren tot 1980, gebaseerd op een jaarlijkse toeneming van 7,5% in het nationale produkt.

3.2.4 *De volksdemocratieën: nieuwe wegen*
Wij willen hier enkele der reeds besproken gebeurtenissen samenvatten, die de ontwikkelingen in de volksdemocratieën beïnvloeden. In de eerste jaren van hun bestaan moesten omvangrijke inspanningen voor de wederopbouw worden verricht en in het algemeen werd het Russische patroon aan hen opgelegd, dat de neiging inhield om overal een zware industrie te stichten, om zoveel mogelijk zelfvoorziening na te streven en een collectivering van de landbouw door te voeren. Voor de voormalige vijanden, (Oost-)Duitsland, Hongarije en Roemenië, betekende deze periode bovendien zware lasten op de volkshuishouding om herstelbetalingen op te brengen. De druk nam nog toe door bewapeningseisen na de Koreaanse oorlog.
Joegoslavië was het eerste land dat zijn eigen weg ging en zelfs in een mate die door de Sowjet-Unie ontoelaatbaar werd geacht. Sedert 1956 zijn de andere volksdemocratieën wat vrijer. Enkele recente cijfers zijn hieronder te vinden.

TABEL 3.2.4 JAARLIJKSE GROEIPERCENTAGES VAN HET NATIONALE INKOMEN

	1959	*1960*	*1961*	*1962*	*1963*
Albanië	17	3	6	8	8
Bulgarije	22	7	3	6	6
Oost-Duitsland	9	5	4	4	3
Hongarije	7	10	6	5	5
Polen	5	5	7	2	6
Roemenië	13	11	10	5	7
Sowjet-Unie	8	8	7	6	4
Tsjechoslowakije	6	8	7	1	—4

Bron: United Nations, Economic Survey of Europe, 1963

Uit deze cijfers, die de meest omvattende zijn die ter beschikking staan, kan men zien dat er geen duidelijk verschil in groeitempo is tussen de Sowjet-Unie en de volksdemocratieën. De schommelingen in de cijfers zijn grotendeels het gevolg van oogstschommelingen.

3.3 HET WESTEN: SNELLER DAN OOIT

3.3.1 *Vóór 1914*

Tot 1945 was de loop van de economische wereldgeschiedenis in zeer belangrijke mate bepaald door de economische ontwikkeling in het Westen. De Sowjet-Unie was min of meer geïsoleerd — haar buitenlandse handel was en is nog van betrekkelijk geringe betekenis voor de wereldhandel — en voor geruime tijd moest dit land zijn weg nog vinden. De landen van het Zuiden waren door sterke banden, deels van koloniaal karakter, aan het Westen gebonden.

De economische ontwikkelingen in het Westen waren de laatste vijftig jaar dramatisch in vergelijking tot daarvoor. Twee wereldoorlogen en de Grote Depressie deden de maatschappij trillen op haar grondvesten en roeiden oude opvattingen uit, terwijl zij nieuwe mogelijkheden openlegden. Het is daarom gerechtvaardigd om de periode onder te verdelen in paragrafen over elk van deze gebeurtenissen en over de perioden die hen verbonden. Onze vijftigjarige periode, lopende van 1913 tot en met 1962, heeft nog juist de laatste jaren gekend van een periode van betrekkelijke stabiliteit en langzaam toenemende welvaart, slechts onderbroken door lichte depressies en kleine oorlogen. Zo had het beeld er sinds 1895 inderdaad uitgezien en de voornaamste binnenlandse problemen van de westerse landen lagen bij de arbeidende bevolking en haar politieke oppositie. Zoals reeds opgemerkt (§ 2.2.6), was de westerse maatschappij bezig enige socialistische elementen in zich op te nemen: een toenemende rol van de overheid in economische en sociale zaken, de invoering van stelsels van sociale verzekering (in Duitsland reeds veel eerder begonnen) en de invoering van inkomstenbelastingen.

Het inkomen per hoofd nam, gemiddeld, met $1^1/_2$ à 2% per jaar toe.

Europa had toenemende hoeveelheden kapitaalgoederen uitgevoerd naar andere werelddelen. Met behulp daarvan hadden de Verenigde Staten zich ontwikkeld en waren het grootste industrieland van de wereld geworden, bijna onafhankelijk van nieuw kapitaal van buiten. Engeland had ook grote hoeveelheden kapitaalgoederen uitgevoerd naar de landen van zijn imperium en naar Latijns-Amerika. Frankrijk voerde vooral naar Afrika en naar zijn politieke bondgenoten in Oost-Europa kapitaal uit. Duitsland had zich sneller geïndustrialiseerd dan de

twee oudere Europese landen en was een ernstige concurrent in de markten van kapitaalgoederen geworden.

3.3.2 *De Eerste Wereldoorlog*

De politieke krachten die nauw met economische belangen verbonden waren en besproken zijn in § 3.1.3, voerden tot de uitbarsting van een gewapend conflict in 1914 en beëindigden daarmede voor altijd het tijdperk dat wij juist in het kort beschreven hebben. De technische ontwikkeling en de toegenomen efficiëntie schenen ook de politieke actie te hebben aangeraakt en resulteerden in een versnelling en een verbreding zonder weerga van de repercussies. Zoveel landen voelden zich erbij betrokken of werden er eenvoudig onbedoeld bij betrokken, dat deze oorlog er een van werelddimensies werd. Meer soldaten dan ooit werden in de strijd geworpen en een grotere oorlogsproduktie dan ooit tevoren was nodig voor hun meer gemechaniseerde operaties. Het toenemend gedeelte van het nationale inkomen dat voor oorlogsdoeleinden in beslag werd genomen, vereiste steeds sterker beheersing van het economisch leven (zie § 2.2.4). Het verbruik werd door rantsoenering beperkt en investeringen voor niet-militaire doelen werden stopgezet als zij niet onmiddellijk nodig waren voor de oorlogsinspanning. Een aanzienlijk deel van de vroegere welvaart ging in een paar jaar verloren. Op korte termijn steeg de produktie als gevolg van de intensieve vraag voor oorlogsdoeleinden, doch de verdeling ervan veranderde ten nadele van het verbruik en de investeringen voor burgers. Bovendien verminderden oorlogsverwoestingen de materiële produktiecapaciteit en de oorlogsmoraal, met zijn nadruk op niet-economische doelen, de menselijke produktiecapaciteit. Deze verschijnselen waren het meest uitgesproken in de landen die het diepst in de oorlog werden getrokken, Centraal- en Oost-Europa en ook Frankrijk en België. Groot-Brittannië had minder te lijden in de fysieke en menselijke betekenis, doch verloor een deel van zijn overzeese investeringen. De Verenigde Staten hadden vermoedelijk zelfs materieel gewin van de oorlog (uitbreiding van produktiecapaciteit), doch brachten veel menselijke offers.

Aldus liet de oorlog zowel de wereld van het Westen als die van het Oosten achter met sterk verminderde produktiecapaciteiten, uitgeputte voorraden en miljoenen doden en verminkten. Het was de eerste keer in de geschiedenis dat de overwinnaars begrepen dat oorlog geen voordeel brengt.

3.3.3 *Tot de Grote Depressie*

De oorlog had niet alleen de erbij betrokken volken achtergelaten met alle droevige menselijke verliezen en met de materiële schade die wij juist beschreven hebben, doch ook met een sterk verminderd produktievermogen. Hij had ook ernstige financiële verwarring gesticht. Geen enkele regering was in staat geweest om vast te houden aan de ideale regelen voor oorlogsfinanciering; d.i. financiering uit belastingen en werkelijke leningen; alle hadden tot op zekere hoogte de weg der inflatie te gaan, dus door het drukken van bankbiljetten en dergelijke geldswaardige papieren. De bevolking kwam daarom uit de oorlog met een betrekkelijk grote hoeveelheid geld dat zij niet had kunnen besteden tijdens de oorlog als gevolg van de rantsoenering, doch thans graag wilde besteden. De gevolgen van deze combinatie van meer geld met een lagere produktiecapaciteit waren sterke prijsstijgingen, vooral van grondstoffen. De arbeiders, wier invloed plotseling steeg, zoals wij gezien hebben (§ 3.1.3), eisten en verkregen loonsverhogingen die boven de stijging van de kosten van levensonderhoud uit gingen en de jaren onmiddellijk na de oorlog toonden, op vergrote schaal, de gebruikelijke ontwikkeling van een hoogconjunctuur, gevolgd door een crisis, toen bleek dat de winstverwachtingen niet verwerkelijkt werden.

Er volgde een periode waarin in verschillende opzichten een financiële chaos heerste. Dit was ten dele het gevolg van de vredesvoorwaarden. Zware herstelbetalingen, in natura en in geld, werden aan Duitsland opgelegd. De Duitse regering — voor de taak geplaatst om de herstelgoederen te kopen en de herstelbetalingen door belastinginning bijeen te brengen in een periode dat het land weer moest worden opgebouwd en de arbeiders hun deel van de welvaart wilden hebben — was welhaast gedwongen om inflatie te plegen, een inflatie die elke vroegere overtrof. De typische inflatoire spiraal begon, met stijgende prijzen en lonen enz. De prijzen liepen op tot biljoen (in de Europese betekenis van 10^{12}) maal het vooroorlogse peil en de koers van de mark in goud uitgedrukt daalde overeenkomstig. In Oostenrijk was het niet zó ernstig, maar ook daar trad een geweldige inflatie op. Doch ook de Westeuropese overwinnaars waren niet zonder moeilijkheden. Frankrijk en België hadden ook te lijden van de te grote geldcirculatie die gedurende de oorlog en daarna voor wederopbouwdoeleinden werd gecreëerd en van de enorme oorlogsverwoestingen aan

produktievermogen. Ook deze landen maakten een proces van inflatie door, waarbij de goudwaarde van hun geldeenheden werd gereduceerd tot een fractie van de vooroorlogse waarde. Inflatie schept altijd vele moeilijkheden, omdat zij sommige groepen van de bevolking veel meer treft dan andere. Zeer vaak heeft het zakenleven er voordeel van, terwijl de arbeiders niet in staat zijn om hun lonen even snel te doen stijgen als de prijzen; zij verliezen er dus op. Doch de ernstigste slachtoffers zijn de ouden van dagen die van een pensioen of van de rente van obligaties moeten leven: zij kunnen geen invloed uitoefenen op de economische beslissingen. In de regel hebben de overheidsfinanciën aanvankelijk ook schade van een inflatie, omdat de belastingopbrengsten niet zo snel stijgen als de prijzen en de salarissen die moeten worden betaald. Hier zijn echter tegenkrachten: de relatieve last van rente en aflossingen op overheidsschuld vermindert en op de lange duur stijgen de belastingopbrengsten uit progressieve belastingen meer dan de overheidsuitgaven. Engeland, wederom in een betere positie dan Frankrijk en België, moest het hoofd bieden aan weer andere moeilijkheden. Het zou vanzelfsprekend zijn geweest als ook de Engelse geldeenheid gedevalueerd zou zijn, ofschoon slechts met een matig percentage. Daar echter de Britse monetaire tradities die van de belangrijkste valuta van de wereld waren, was er sterke druk om uit prestige-overwegingen de inwisselbaarheid tegen goud, die tijdelijk was opgeschort, te herstellen tegen dezelfde koers als tevoren. De regering gaf aan deze druk toe en het pond sterling werd in 1925 weer tegen de oude koers inwisselbaar gemaakt. Dit deed het Engelse prijspeil echter stijgen in verhouding tot dat van andere landen en schaadde de Engelse concurrentiepositie, waardoor de industriële bedrijvigheid stagneerde.

De Verenigde Staten waren definitief het economisch belangrijkste land van de wereld geworden. De produktie herstelde er zich spoedig van de na-oorlogse crisis en de welvaart, gegroepeerd rondom de auto-industrie, nam er snel toe. Door middel van enige belangrijke leningen stelden de Verenigde Staten Duitsland in staat om zijn kracht te herwinnen door een modernisering van het produktie-apparaat. Ook Frankrijk profiteerde van een zodanige modernisering.

Een belangwekkende ontwikkeling vond plaats in Japan. Dit land was duidelijk bezig een industrieland te worden; het zette een zeer moderne, tot scherp concurreren in staat zijnde tex-

tielindustrie op, die grote exporten ontwikkelde, die de vreemde valuta inbracht die het land nodig had om zijn invoer te betalen; zeer nodig voor dit land met zijn toenemende bevolking en geringe natuurlijke hulpbronnen.
De diversiteit van de krachten die in de verschillende landen werkten, en de verstoringen in de wisselkoersen verbraken voor enige tijd de gebruikelijke interdependentie in de economische bewegingen. Pas toen de evenwichten weer enigszins hersteld waren, tegen 1928, werd het oude parallellisme weer zichtbaar en trad een produktietoeneming in de meeste landen op.

3.3.4 *De zorgelijke jaren dertig: de Grote Depressie*
Rond 1928 schenen de prijsniveaus en wisselkoersen een nieuw evenwicht te hebben gevonden, overeenstemmend met de veranderde posities van de voornaamste landen. De ergste gevolgen van de oorlog schenen voorbij. In de Verenigde Staten, thans het leidende land op economisch gebied, waren de conjunctuurgolven sedert 1921 maar zwak geweest en een gevoel van 'eeuwigdurende welvaart' verbreidde zich en veroorzaakte een speculatiegolf van ongekende hoogte aan de beurs van New York, gevoed door het binnenstromen van aankopen van kleine spaarders. De speculatie schiep een extra-vraag naar luxegoederen van de zijde van hen die zich rijker voelden worden door de stijging in de aandelenkoersen.
Een reeks van drie grote tarweoogsten zette de graanmarkten onder druk en een begin van verzadiging op de aandelenmarkt bracht een zekere aarzeling in de koersen. Daardoor kwam er een verandering in de winstkansen, waardoor een daling der koersen begon. De vraag naar luxegoederen en auto's daalde en de winstvooruitzichten voor een groot deel van het Amerikaanse zakenleven schrompelden ineen. Het sneeuwbaleffect van zo'n proces, welbekend van andere crises, deed zich meer intensief dan ooit voelen en een nooit vertoonde daling van produktie, winsten, grondstoffenprijzen en werkgelegenheid volgde. Andere industrielanden ondervonden iets dergelijks, ten dele door zelfstandige oorzaken, en de Duitsers konden geen rente en aflossing op sommige hunner internationale leningen betalen. Dit verbrak het labiele evenwicht in de Engelse betalingsbalans en het pond moest ten slotte in september 1931 devalueren, gevolgd door de devaluatie van andere muntsoorten. Terwijl dit de daling van de conjunctuur in Engeland

tot staan bracht, versterkte het de daling in de Amerikaanse en Duitse produktie, waar de werkloosheid tot ongeveer 40% steeg. In beide landen traden politieke veranderingen op. In de Verenigde Staten werd Franklin D. Roosevelt president en begon de New Deal. In Duitsland kwam Hitler aan de macht en organiseerde een herleving van het economisch leven. Zoals wij reeds zeiden (§ 3.1.3), verkeerde de conjunctuurtheorie in een enigszins verwarde toestand en er bestond geen duidelijke eensgezindheid onder economisten over een anti-cyclische politiek. Dit wordt geïllustreerd door twee maatregelen die genomen werden om de produktie weer op gang te brengen, de ene in Duitsland door een van Hitlers voorgangers, Brüning, die een prijsdaling voor alle goederen en voor arbeid van 10% oplegde, en de andere in de eerste periode van de New Deal, waarbij loon- en prijsstijgingen werden opgelegd. Geen van beide had succes. In 1932 begreep men in Duitsland dat een stijging van de openbare uitgaven de enige oplossing was en in de Verenigde Staten kwam men tot dat inzicht in 1934. Het bewind van Hitler voegde daaraan een aantal goedgekozen micro-economische handelspolitieke maatregelen toe, terwijl de administratie van Roosevelt reeds de dollar had gedevalueerd, met een soortgelijk effect, namelijk de bescherming van de betalingsbalans. Enkele jaren later voegde de Duitse nazi-politiek het economisch gezonde, maar overigens onaantrekkelijke — om het zacht te zeggen — element van de bewapening toe aan zijn maatregelencomplex.

Omstreeks 1935 bevonden de drie belangrijkste westerse landen zich in een bescheiden opleving. Alleen Frankrijk en enkele kleinere landen, die vasthielden aan de goudpariteit van hun munt, verkeerden nog steeds in stagnatie, totdat zij eindelijk het voorbeeld der anderen volgden in september 1936.

De opleving in de Verenigde Staten was nog steeds aarzelend, omdat het Amerikaanse zakenleven de rol van de overheid in de conjunctuurpolitiek nog niet begreep. Men wantrouwde de New Deal wegens de daarin door de regering gespeelde rol en geloofde niet dat op die wijze de welvaart weer kon worden hersteld. De particuliere investeringsbeslissingen waren onnodig pessimistisch en verlangzaamden daardoor het herstel. In de meeste landen bleef het peil der werkgelegenheid hoogst onbevredigend. De sociale ontevredenheid steeg en bovendien was er toenemende zorg over de oorlog die Hitler blijkbaar wilde. Deze kwam in 1939.

3.3.5 *De Tweede Wereldoorlog*

Ofschoon enigszins anders begonnen, werd de Tweede Wereldoorlog in verschillende opzichten al spoedig een kopie van de Eerste Wereldoorlog, doch op grotere schaal. Vijfentwintig jaar technische en organisatorische ontwikkeling hadden een 'totale' oorlog mogelijk gemaakt. Aangezien de oorlog bewust was voorbereid door de nazi's, had Duitsland een voorsprong en in 1943 had het een aanzienlijk deel van het Europese continent bezet. Enige tijd lang hadden de Russen het volle gewicht van de Duitse militaire kracht en de nazi-wreedheden te dragen. De geallieerde inval in 1944 herstelde de situatie van twee fronten, die Hitler had willen vermijden en die uiteindelijk zijn val bracht.

Deze oorlog werd op grotere schaal en met grotere technische perfectie gevoerd. De economische gevolgen waren dienovereenkomstig ernstiger. Enkele voorbeelden mogen worden ontleend aan de Duitse oorlogseconomie. Van de totale actieve bevolking van 45 miljoen waren er in 1944 9,1 miljoen in militaire dienst. Van de overige 35,9 miljoen werkten er 10,8 miljoen in de industrie en men schat dat er daarvan 4 miljoen betrokken waren bij militaire produktie. De nationale uitgaven beliepen in 1936 RM 102 miljard, waarvan 21 miljard voor openbare uitgaven. In 1944 waren van een totaal van RM 154 miljard, 92 miljard openbare uitgaven; de particuliere investeringen waren gedaald van 11 tot 2 miljard. Men schat dat 40% van het Duitse nationale vermogen verloren is gegaan als gevolg van de oorlog. Voor de Westeuropese landen die in de oorlog betrokken waren, was het vermogensverlies geringer, met uitzondering van Nederland. Voor de kleinere Oosteuropese landen was het groter.

Het totale aantal slachtoffers wordt geschat op 50 miljoen. Voor de tweede keer had men de verschrikkelijke les geleerd dat er in een moderne oorlog geen overwinnaars zijn.

3.3.6 *Sinds 1945*

Terwijl de intensiteit van de Tweede Wereldoorlog groter was en de economische gevolgen dienovereenkomstig ernstiger waren, was het economisch inzicht ook sterk verbeterd. Dientengevolge hadden de naoorlogse wederopbouwmaatregelen meer succes en was het herstel sneller dan na de Eerste Wereldoorlog. Weliswaar kon ook nu de inflatie niet worden vermeden, maar een hyperinflatie zoals Duitsland in 1923 had ge-

kend, trad in de grotere landen niet op. Toch hadden Japan, Italië en Frankrijk van inflatoire processen te lijden, die de goudwaarde van hun geld verminderden. Duitsland en Japan hadden enige moeilijke jaren alvorens Amerikaanse hulp hen weer op de been bracht. In Duitsland maakte de geldhervorming van 1948 een eind aan de moedeloosheid waarin het land na 1945 was verzonken en een snel herstel zette in. In 1945 hielpen de Verenigde Staten, Canada en Groot-Brittannië hun Westeuropese bondgenoten reeds met het op gang brengen van produktie en consumptie. De laatste overtrof de eerste zelfs in de eerste jaren. In 1948 begon het Europees Herstelprogramma of Marshall-plan zijn weldadige werkzaamheid, waardoor West-Europa zich snel herstelde en zich verder ontwikkelde. In 1948 werd het industriële produktiepeil van 1938 bereikt door de leden-landen van de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEEC) en in 1953 werd dat peil reeds met 50% overtroffen. In 1958 was het verdubbeld. Op dat moment was de industriële produktie van de Verenigde Staten reeds gestegen tot ongeveer 250% van het peil van 1938, doch de conjunctuurgolven waren daar sterker dan in Europa. Het reële nationale inkomen in Duitsland bereikte na de Tweede Wereldoorlog het peil van 1938 vóór 1951. Na de Eerste Wereldoorlog werd het peil van 1913 niet bereikt vóór 1927.

De prijsstijgingen van de Tweede Wereldoorlog verschilden niet veel met die na de Eerste, tenminste in de landen die hun wisselkoers ten opzichte van het goud handhaafden. Dit had anders kunnen zijn, want de prijsbeheersing tijdens de oorlog was veel efficiënter dan tijdens de Eerste Wereldoorlog. Er werd sterke druk door de Amerikaanse openbare mening uitgeoefend ten gunste van een terugkeer naar vrije prijzen en men was in de Verenigde Staten zo weinig bereid de monetaire sanering toe te passen die de Westeuropese landen uitvoerden, dat in 1946 de prijsbeheersing werd opgeheven en ruim baan gemaakt werd voor de inflatie. Dit was een ongelukkige politiek, die verreikende sociale gevolgen had in West-Europa.

In de westerse landen is de periode na 1945 opmerkelijk geweest zowel wegens zijn korte-termijn- of cyclische als wegens zijn lange-termijnbewegingen. Praktisch gesproken heeft de conjunctuurbeweging opgehouden te bestaan. Terwijl onmiddellijk na de oorlog verschillende economisten en zakenlieden voor een omschakelingscrisis met grote werkloosheid vreesden, verliep alles rustig en bleef de werkloosheid op een bescheiden

peil. De zwakke conjunctuurbewegingen die optraden, waren onvergelijkelijk minder diep dan de cycli vóór de oorlog waren geweest. De werkloosheid kon in Noord- en West-Europa beneden de 3% worden gehouden.
Het economische ontwikkelingstempo was bepaald hoger dan tussen de twee oorlogen, toen heftige golven het beeld beheersten, doch het was ook hoger dan ooit tevoren. Voor meer dan tien jaar handhaafde zich een groeitempo van ongeveer 5% per jaar. Dit is des te belangwekkender, omdat de belastingen op de winst nooit zo hoog geweest waren als na de Tweede Wereldoorlog. De algemene indruk bestaat dat het zakenleven het vertrouwen had dat de conjunctuur kon worden beheerst en dat een hoog groeitempo kon worden gehandhaafd als maar voldoende investeringen werden verricht. Enige gunstige invloed moet ook worden toegekend aan de economische planning, die in verschillende landen (Frankrijk, Noorwegen, Nederland) een duidelijker besef bracht van de mogelijkheid om de vraag te verhogen met behulp van de geschikte overheidsmaatregelen. De sociale spanningen waren ook bepaald minder dan vóór de oorlog en dit heeft de produktie en de produktiviteit gunstig beïnvloed. Ten slotte hebben de pogingen tot internationale integratie (§ 2.2.7) enig succes en daarmee een gunstige invloed gehad.
Het meest opvallende voorbeeld van een snelle ontwikkeling bij de industriële landen is dat van Japan. In de laatste tien jaar nam het reële nationale inkomen van dit land met ongeveer 8% per jaar toe, of meer dan 6 % per hoofd. Er zijn vele nieuwe industrieën opgericht; Japan is nu de grootste scheepsbouwer ter wereld en leverancier van elektronica, optische instrumenten en vele andere produkten van eigen ontwerp. De Japanse bijdragen tot de wetenschap worden steeds belangrijker. Nog belangwekkender is de poging om een levenswijze te vinden die enige van deze internationale industriële elementen combineert met enkele van de oude Japanse culturele elementen.

3.3.7 *Het leven na vijftig jaar*

Het westerse economische leven in de laatste vijftig jaar heeft enorme schommelingen vertoond. Jaren van wanhoop zijn gevolgd door jaren van snelle opgang en een veelheid van nieuwe mogelijkheden heeft zich geopend. Het lijkt juist om dit korte overzicht van schaduw en licht te besluiten met een directe ver-

gelijking van de economische en sociale positie van de gemiddelde burger. Enkele van de meest relevante aanwijzingen daarvoor zijn te vinden in tabel 3.3.7.

TABEL 3.3.7 INKOMEN PER HOOFD VAN DE BEVOLKING IN DOLLARS MET DE KOOPKRACHT VAN 1953 IN 1913 EN 1957

	1913	*1957*
Noord-Amerika	917	1868
Australië en Oceanië	572	1110
Noordwest-Europa	454	790
Zuidoost-Europa	200	360
Japan	85	240

3.4 HET ZUIDEN: WORSTELING MET DE ARMOEDE

3.4.1 *Economische structuur en ontwikkeling*

Wij hebben al uiteengezet dat ten gevolge van zijn economisch peil en zijn politieke status het Zuiden gedurende het grootste deel van de beschouwde periode sterk afhankelijk van het Westen was. Slechts in de laatste vijftien tot twintig jaar is zijn ontwikkeling een doel geworden dat bewust wordt nagestreefd en slechts in de laatste tijd begint het onderzoek naar de redenen van de armoede van het Zuiden duidelijke vorm te krijgen. Wij zullen daarom de kenmerken van de huidige situatie van het Zuiden en van zijn economische geschiedenis meer systematisch dan chronologisch bespreken. Er is een reden te meer om dit te doen: door hun aard volgen de volkshuishoudingen van het Zuiden de op- en neergangen in de markten van hun voornaamste produkten en deze verschillen onder elkaar veel meer dan de conjunctuurbewegingen van industrieprodukten.

Wij zullen eerst de economische structuur en de lange-termijnontwikkeling van het Zuiden bespreken. Hun voornaamste economische kenmerk is een laag peil van het volksvermogen (grond en kapitaalgoederen) per hoofd van de bevolking en een laag peil van scholing. Als onmiddellijk gevolg hebben zij een laag inkomen per hoofd. Het andere kenmerk dat vaak vermeld wordt, nl. dat de ontwikkelingslanden in hoofdzaak primaire goederen (dwz. land- en mijnbouwprodukten) voortbrengen, hangt logisch samen met hun hoofdkenmerk. Van de

vraagzijde bezien is het duidelijk dat landen met een laag inkomen per hoofd een groot deel van dat inkomen moeten besteden aan eerste levensbehoeften. Van de aanbodzijde is het duidelijk dat de produkten waarin zij het beste kunnen concurreren de produkten moeten zijn waarvoor weinig kapitaal en arbeid voor geschoolden nodig zijn, zoals primaire goederen, te meer daar bijna al deze landen een tropisch klimaat hebben. Een aantal andere kenmerken van hun samenlevingen kan eveneens als onmiddellijk gevolg van hun lage peil van vermogen en scholing worden gezien. Eén daarvan is de zeer ongelijke inkomensverdeling. Zoals wij reeds hebben gesteld (§ 2.3.4) verklaart de schaarste aan kapitaal en scholing de relatief hoge prijzen van deze produktiefactoren, die de ongelijkheid teweegbrengen. Een maatschappij met een dergelijke structuur, met zijn afschuwelijke ellende, kan alleen blijven bestaan zolang men levensbeschouwingen aanhangt die een standenonderscheid — zoals het kastesysteem — eisen en die soberheid en berusting voor de massa als ideaal stellen.
Uit lage inkomens kunnen slechts zeer lage bedragen worden besteed aan alles wat boven de meest noodzakelijke dingen voor het ogenblik uitstijgt. Zo kan slechts weinig worden besteed aan gezondheidszorg of opleiding, die slechts na langere tijd vrucht dragen, en weinig worden gespaard. Dit geeft aanleiding tot de welbekende vicieuze cirkels, die gezondheid, scholing en investeringen op een laag peil houden, elk een voldoende reden om het inkomen op een laag peil te doen blijven.
Ten slotte zijn de ontwikkelingskansen van de markten waarop de meeste dezer landen hun produkten moeten verkopen, een verdere reden tot stagnatie. In het algemeen is de toeneming van de wereldvraag naar primaire goederen langzamer dan de toeneming van de vraag naar industrieprodukten.

3.4.2 *Schommelingen*

Met deze algemene tendentie in de opbrengsten van hun voornaamste produkten, die achterblijft bij de opbrengsten van industriële produkten — met slechts weinig uitzonderingen — kunnen de landen van het Zuiden niet gemakkelijk de produktie uitbreiden in de bedrijfstakken waarin zij het best kunnen concurreren. Daarnaast is er de moeilijkheid dat de oogstopbrengsten en de prijzen van landbouwprodukten sterk schommelen en dat de prijzen van mijnbouwprodukten zeer conjunc-

tuurgevoelig zijn. De oogstopbrengsten vertonen toevallige schommelingen ten gevolge van de schommelingen in het weer en deze moeilijk te voorspellen fluctuatie maakt het handhaven van het betalingsbalansevenwicht zeer moeilijk. De opbrengsten van mijnbouwprodukten kunnen iets gemakkelijker worden voorspeld, doch hebben verder soortgelijke nadelen. De meeste ontwikkelingslanden hebben ook nog andere moeilijkheden te verwerken gehad. In de beschouwde periode hebben de twee oorlogen aanzienlijke prijsstijgingen voor primaire goederen meegebracht. Dit verbeterde tijdelijk de positie van het Zuiden. Gedurende diezelfde oorlogsperiode werden echter industrieprodukten eveneens schaars en waren zelfs vaak in het geheel niet beschikbaar. Dit stimuleerde het industralisatieproces, met name in Latijns-Amerika, doch ook elders. Na het sluiten van de vrede was er de dubbele moeilijkheid voor het Zuiden dat de prijzen van primaire goederen weer gingen dalen en dat concurrerende industrieprodukten tegen lagere prijzen beschikbaar kwamen. Het resultaat daarvan was protectie door vele landen van hun industrieprodukten.

3.4.3 *Financiële en monetaire gevolgen*

De ongunstige kenmerken van de voornaamste markten van de ontwikkelingslanden hebben de interne financiële en monetaire politiek ook beïnvloed. Het is echter moeilijk om op dit punt te generaliseren. Er zijn grote verschillen tussen de individuele landen ten gevolge van de tradities op financieel en monetair gebied. India en de Verenigde Arabische Republiek leveren voorbeelden van een veel betere politiek dan die van het gemiddelde ontwikkelingsland. Het algemene beeld is er een van een zwak financieel en monetair beleid. Ten dele komt dit door het lage gemiddelde inkomen en door het bestaan van bevoorrechte klassen die niet gewend waren aan hoge belastingen en aan de afwezigheid van een ambtenarenstand die voldoende betaald wordt om betrouwbaar te zijn. Nu het verlangen naar ontwikkeling sterker is geworden, is de toestand moeilijker geworden. Er is een voortdurende druk om de uitgaven voor ontwikkelingsprojecten te verhogen en een voortdurende neiging tot een begrotingstekort, dus tot nationale uitgaven die het nationale inkomen te boven gaan. Dit is hetzelfde als een voortdurende neiging tot een tekort op de lopende posten van de betalingsbalans met andere landen. Als gevolg daarvan zijn de goudvoorraden vaak uitgeput geraakt tot op een

laag minimum voor noodsituaties. De voortdurende druk op de betalingsbalans maakt het nodig om alle denkbare maatregelen tot verlaging van de invoer te nemen. Ofschoon devaluatie de eenvoudigste oplossing zou kunnen zijn, geeft men de voorkeur aan betrekkelijk ingewikkelde invoerbeperkingen, vaak omdat men op die wijze nog enige sociale rechtvaardigheid kan nastreven, die moeilijk anders te verwezenlijken is. In de regel toch zijn sociale verzekeringen of inkomensbelastingen niet sterk ontwikkeld. Soms worden zgn. multipele wisselkoersen toegepast, een stelsel waarin dollars goedkoper kunnen worden verkregen (in nationale valuta uitgedrukt) voor de invoer van noodzakelijke goederen en grondstoffen dan voor die van luxeprodukten of eindprodukten. Ook worden vaak contingenteringen toegepast en grote vertragingen in betalingen voor invoeren zijn een bekend verschijnsel. Dit alles bevordert de buitenlandse handel niet.

Sommige Latijns-Amerikaanse landen hebben al enkele decennia van betrekkelijk sterke inflatie achter de rug, met jaarlijkse prijsstijgingen van 25 tot 50% of meer. Brazilië en Chili zijn twee bekende voorbeelden. Zulke toestanden zijn ongewenst. Zij bevorderen de speculatie en bieden aan ondernemers zulke gemakkelijke manieren om rijk te worden, dat de langzamere en moeilijker weg van het organiseren van de produktie erdoor verwaarloosd wordt, tenminste door bepaalde groepen ondernemers. Met andere woorden: enkele der slechtste uitwassen van het kapitalisme tieren nog welig in deze landen. Dit is een verklaring voor de radicale opvattingen die worden gehuldigd door een deel der oppositie tegen de tegenwoordige regeringen.

3.4.4 *Hoe arm is het Zuiden?*

De algemene benaming 'ontwikkelingslanden' of 'het Zuiden' moet ons niet doen vergeten dat er binnen deze groep landen nog grote verschillen zijn en dat armoede er in alle schakeringen voorkomt. Het inkomen per hoofd is minder dan $ 100 per jaar in de armste en $ 300 of meer in de relatief wat minder arme, de laatste op de grens van ontwikkelde landen. Zelfs als men rekening houdt met prijsniveauverschillen, kan men toch de situatie in Venezuela niet vergelijken met die in Ruanda. Latijns-Amerika als geheel bevindt zich op een veel hoger peil dan Afrika en Azië. Enige der meest typerende cijfers zijn bijeengebracht in tabel 3.4.4.

TABEL 3.4.4 BRUTO NATIONAAL PRODUKT PER HOOFD DER BEVOLKING IN US $, 1961, (1) NOMINAAL EN (2) REËEL, VOOR ENIGE LANDEN

Land	*(1)*	*(2)*	*Land*	*(1)*	*(2)*
Ghana	140	210	Bhutan	46	92
Marokko	140	210	Venezuela	645	645
Tunesië	160	240	India	70	140
Gambia	55	99	Indonesië	99	150
Nigeria	84	134	Pakistan	62	125
Algerië	190	285	Malacca	368	552
Madagascar	101	151	Hong Kong	170	306
Ruanda &			Jordanië	126	189
Burundi	69	117	Verenigde Arabische		
Bolivia	87	122	Republiek	150	225
Argentinië	533	799	Gazastrook	50	101
Brazilië	268	375	Griekenland	383	613
Cuba	413	516	Spanje	321	514
Mexico	297	415	Turkije	223	334

Bron: P. N. Rosenstein-Rodan, International Aid for Underdeveloped Countries, *The Review of Economics and Statistics XLIII* (1961), p. 126.

3.4.5 *Successen van de laatste tijd*

Sedert de Tweede Wereldoorlog is het Westen meer bewust werkzaam geweest om de ontwikkeling van het Zuiden te bevorderen. In het koloniale tijdperk ontbrak deze activiteit weliswaar niet. De 'moederlanden' — een vreemde uitdrukking! — investeerden inderdaad vrij aanzienlijke bedragen in de koloniën. Zij deden dat in hun eigen belang. Doch tot op zekere hoogte waren de belangen van moederland en kolonie gelijkgericht. Het aanleggen van mijnen, plantages en spoorwegen deed ook de inkomens der koloniale landen toenemen, zelfs als men daar de rente- en dividendbetalingen aftrekt. Als de critici erop wijzen dat de mijnen de rijkdom van het land uitputten — hetgeen juist is — dan is dit toe te schrijven aan een verkeerd begrip van de kostenberekening voor uitputbare rijkdommen, zoals de moederlanden die ook in hun eigen landen toepasten, en niet aan opzettelijke uitbuiting. Doch compensatie blijft nodig.

Ofschoon dus de ontwikkeling van de koloniën niet werd verwaarloosd door de koloniserende landen, toch werd zij niet bevorderd in de mate en op de wijze die wij tegenwoordig voldoende zouden vinden. In veel koloniën steeg de totale produktie nauwelijks meer dan de bevolking, waardoor het inkomen per hoofd bleef stagneren. Wij moeten hieraan toevoegen dat de medische verzorging gewoonlijk de bevolking sneller deed stijgen. Het blijft een kwestie van smaak, en daarom van twijfel, of een snellere toeneming van de bevolking op het minimum-inkomensniveau beter is dan een langzamere.

Sedert de Tweede Wereldoorlog aanvaardden sommige landen van het Zuiden een bewuste ontwikkelingspolitiek, zoals wij hebben gezien. Een belangrijk voorbeeld is India met haar 400 miljoen inwoners. Deze politiek was niet zonder een zeker succes. Zoals reeds opgemerkt, steeg gedurende de eerste twee Vijfjarenplannen het reële inkomen per hoofd van India's bevolking met 15% of ongeveer 1½% per jaar. Dit mag niet veel lijken, als wij aan de absolute cijfers denken. Op een inkomen van $ 60 per hoofd was het $ 10. Toch was het ontwikkelingstempo in de industriële landen gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw niet veel sneller. In de bedoelde tien jaar heeft India een aantal belangrijke industriële ondernemingen opgericht. Haar latere plannen, beginnend met het Derde Vijfjarenplan, schonken zorgvuldige aandacht aan de aanmoediging van technisch onderwijs en aan de vestiging van verdere sectoren van de metaalindustrie, die vitaal zullen zijn voor de latere groei van het land.

Onder de kleinere ontwikkelingslanden zijn enige van de meer succesvolle Irak, Venezuela, Israël, Turkije, Rhodesia en Nyasaland, Griekenland, de Filippijnen, Burma, Mexico, Colombia en Ecuador geweest, die alle een groeitempo van het nationale produkt van meer dan 5% per jaar tussen 1950 en 1958 hebben gehaald. Het is moeilijk om hier een beoordeling van de vooruitgang van elk dezer landen afzonderlijk te geven. Het is bekend dat sommige hunner na 1958 enige stagnatie hebben vertoond, bijv. Venezuela en Turkije. Doch de zojuist geciteerde cijfers doen zien dat belangrijke produktieverhogingen mogelijk zijn geweest.